

STUDIJA O MLADIMA BOSNA I HERCEGOVINA 2018/2019

STUDIJA O MLADIMA BOSNA I HERCEGOVINA 2018/2019

Lejla Turčilo, Amer Osmić, Damir Kapidžić, Sanela Šadić,
Jusuf Žiga, Anida Dudić

1	Predgovor	3
2	Uvod	5
3	Metodologija	7
4	Mladi u Bosni i Hercegovini – opšte napomene	11
5	Slobodno vrijeme i stil života	15
6	Povjerenje i sistem vrijednosti	21
7	Porodica i prijatelji	25
8	Mobilnost	33
9	Obrazovanje	41
10	(Ne)zaposlenost	45
11	Politika	51
12	Demografski pokazatelji o mladima u Bosni i Hercegovini	57
	Bibliografija	62
	Bilješke o autorima	64
	Bilješke	65
	Kazalo tabela	66
	Kazalo grafikona	66

1

PREDGOVOR

Više od 20 godina Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) aktivno podržava partnere širom Bosne i Hercegovine u njihovim naporima da ojačaju i učvrste mir i demokratiju. Kao njemačka politička fondacija nazvana po Friedrich Ebertu, prvom demokratski izabranom njemačkom predsjedniku, čvrsto se držimo njegovog uvjerenja da demokratija treba demokrate. U tom smislu, FES je uvijek stavljao poseban naglasak na svoj rad sa mladim i za mlade ljude, kako u Njemačkoj, tako i u Bosni i Hercegovini, kao i u više od 100 zemalja širom svijeta.

Po drugi put nakon 2014. godine, FES je dao izraditi temeljito, empirijsko istraživanje o mladima u Jugoistočnoj Evropi. Deset pojedinačnih, kao i jedna komparativna studija nastoje pružiti političarima i stručnjacima sveobuhvatno razumijevanje situacije, potreba, stavova i vrijednosti mlade generacije. Ova studija o mladima u Bosni i Hercegovini je sastavni dio ovog zajedničkog poduhvata.

Nadalje, s obzirom na to da su upitnici u svim zemljama zasnovane na istoj metodologiji i upitniku, to nam također omogućava da pružimo odvojenu i sveobuhvatnu regionalnu komparativnu perspektivu. Nadamo se da će ovi podaci doprinijeti procesu razvoja politika čiji je cilj poboljšanje društvenog, ekonomskog i političkog razvoja Bosne i Hercegovine, kao i šire regije. Ova studija će također poslužiti kao važna odrednica za kreiranje našeg budućeg rada s mladima u Bosni i Hercegovini, kao i u široj regiji.

Sarajevo, januar 2019. godine
Nermin Kujović i Marius Müller-Hennig

2

UVOD

Lejla Turčilo

Studija o mladima 2018. je empirijska studija o mladim ljudima iz Bosne i Hercegovine, koja pruža analitički uvid u njihova razmišljanja, stavove i sistem vrijednosti u pogledu nekih ključnih pitanja u bh. društvu koje prolazi stanovite promjene. Ona predstavlja nastavak istraživanja iz 2015., kada je izrađena prva *Studija o mladima u BiH*¹. Ta prva *Studija o mladima* predstavljena je i promovisana u Sarajevu, Berlinu, Briselu te na mnogim drugim naučnim konferencijama i izazvala je značajno interesovanje u akademskim krugovima, ali i u široj javnosti (primjera radi, njeni rezultati su izneseni na *Jadranskom forumu* i nekolicini drugih značajnih događaja koji su se ticali kreiranja javnih politika).

Na osnovu rezultata *Studije o mladima 2014.*, uži istraživački tim (Lejla Turčilo i Amer Osmić) osmislio je projekat unapređenja političke i medijske pismenosti među mladima (budući da je studija pokazala da su upravo ovi oblici pismenosti najslabije razvijeni kod mladih), proveo fokus grupe u osam bosanskohercegovačkih gradov, kreirao izvještaj o radu tih fokus grupa, kao i publikaciju *Mladi, politika i mediji: priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih*². Na taj način, projekat *Studija o mladima 2014.* nastavio je davati rezultate do danas.

Studija o mladima 2018. predstavlja nastavak napora da se stekne uvid u trendove i tendencije među mladim ljudima u Bosni i Hercegovini (BiH) i tako prikupe i analiziraju značajni podaci koji mogu biti od koristi u akademskim analizama, te za potrebe planiranja javnih politika i razvoja uopšte. Služeći se empirijskim podacima prikupljenim kroz istraživački rad na terenu, Studija izučava i tumači stavove i viđenja mladih o sljedećim pitanjima:

- slobodno vrijeme i životni stil;
- vrijednosti, religija i povjerenje;
- porodica i prijatelji;
- mobilnost;
- obrazovanje;
- zapošljavanje;
- politika.

Svojim osvrtima na nalaze i rezultate istraživanja na terenu i njihovim stavljanjem u širi kontekst života i društva u Bosni i Hercegovini, Studija nudi konkretne preporuke kako promijeniti stavove mladih u bosanskohercegovačkom društvu, kao i kako razvijati socijalne politike i politike o pitanjima mladih u zemlji.

3

METODOLOGIJA

Uz pomoć kvantitativnog istraživačkog metoda (anketiranja), posmatrani su stavovi, viđenja, svijest, očekivanja i pristup osoba od 14 do 29 godina starosti promjenama životnih okolnosti. Podaci za

potrebe istraživanja prikupljeni su tzv. *CAPI* metodom, odnosno metodom računarski podržanog anketiranja licem u lice. Tabela 1. daje pregled osnovnih informacija o postupku istraživanja.

TABELA 1: **Osnovne informacije o postupku istraživanja**

Period provođenja istraživanja	26. februar 2018. – 11. mart 2018.
Metoda prikupljanja podataka	Računarski podržano anketiranje licem u lice (CAPI)
Instrument	Kod istraživanja je korišten instrument koji je izradio Friedrich-Ebert-Stiftung.
Ispitanici	Stanovnici Bosne i Hercegovine od 14 do 29 godina starosti.
Veličina uzorka	U istraživanju je učestvovalo ukupno 1 000 ispitanika.
Zastupljenost	Stratifikovani nasumični uzorak predstavnika Bosne i Hercegovine, entiteta, područja sa većinskim stanovništvom iz određene etničke grupe te opština. Učesnici su pripadnici nasumično odabranih domaćinstava čiji datum rođenja pada neposredno prije perioda istraživanja.

U funkciji odabira reprezentativnog slučajnog uzorka od hiljadu mladih ljudi iz Bosne i Hercegovine između 14 i 29 godina starosti, *Prism Research* (agencija koja je prikupljala podatke) koristila je sljedeći okvir – popis gradskih i ruralnih naselja u svakoj od opština i geografskih područja u kojima prema popisu stanovništva iz 2013. godine živi dati broj mladih osoba. Za potrebe provođenja ankete, utvrđen je stratifikovani slučajni uzorak. Stratifikacija je vršena po entitetima, a potom i po područjima sa većinskim stanovništvom iz određene etničke grupe, te po geografskim područjima. *Prism Research* je za stratifikaciju koristio 18 geografskih područja, od kojih 12 u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) – 5 regija i opština sa većinskim hrvatskim stanovništvom (opštine s većinskim hrvatskim stanovništvom sa područja Županije Posavske, Zeničko-dobojskog Kantona, Srednjobosanskog kantona i Hercegovačko-neretvanskog kantona, te Zapadnohercegovački kanton i Kanton 10) i 7 regija i opština sa većinskim bošnjačkim

stanovništvom (opštine s većinskim bošnjačkim stanovništvom sa područja Unsko-sanskog kantona, Tuzlanskog kantona, Zeničko-dobojskog kantona, Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, Srednjobosanskog kantona, i Hercegovačko-neretvanskog kantona, te Kanton Sarajevo), a pet u Republici Srpskoj (Banjaluka-sjeverozapad, Dobojski sjever, Bijeljina-sjeveroistok, Pale-istok i Trebinje-jugoistok). Brčko distrikt Bosne i Hercegovine tretiran je kao odvojena, osamnaesta regija.

Uzorak je dalje stratifikovan prema veličini opština za svako geografsko područje. U tom kontekstu, utvrđene su tri kategorije opština zasnovano na ukupnom broju stanovnika: male – do 25.000 stanovnika, srednje – od 25.000 do 45.000 stanovnika i velike – preko 45.000 stanovnika.

U prvoj fazi uzorkovanja, odabrane su primarne jedinice uzorkovanja (PJU). U istoj fazi iz svakog od 17 geografskih područja (Brčko distrikt je posmatran kao regija sa samo jednom opštinom)

upotrebom prostog *PASW* softverskog modula za statističko uzorkovanje nasumično je odabrana po jedna opština iz svake od navedenih kategorija. Nadalje, automatski su odabrani i regionalni centri za svako geografsko područje (ukupno 18 centara). Primjenom ovog metoda smo od 141 opštine (i Brčko distrikta) odabrali 61 njih. Grad Mostar je podijeljen na šest odvojenih jedinica, na osnovu većinske etničke grupe.

Za statističku analizu podataka korišten je softverski paket *SPSS Statistics*. Podaci su obrađeni putem opisne i izvedene, odnosno jednovarijantne (raspoređivanje odgovora) statističke analize. So-

ciodemografska obilježja, poput roda, starosne grupe, vrste zajednice (selo, grad), društvenog i profesionalnog statusa, stepena stručne spreme ispitanika i njihovih očeva, korištena su kao osnova za prepoznavanje odstupanja ili nedostatka veze između određenih vrsta dokaza. Svi rezultati su prikazani grafikonima i dijagramima označenim rednim brojevima, koji te rezultate daju u procentima.

4

MLADI U BOSNI I HERCEGOVINI – OPŠTE NAPOMENE

Jusuf Žiga

Stavovi mladih ljudi u Bosni i Hercegovini su tema koju razmatramo na kontinuiranim osnovama od 2014. godine. Tada smo proveli empirijsko istraživanje služeći se analitičkim pristupom prilagođenim stvarnim mišljenjima mladih u zemlji, počevši od uvida u njihov društveno-ekonomski status, ali i u njihove obrazovne i kulturološke potrebe, preko stope nezaposlenosti i prilika za zapošljavanje, sistema vrijednosti, do stavova o demokratiji i političkom djelovanju, evropskim integracijama, migracijama, porodici i društvenim mrežama, načinu utroška slobodnog vremena i o životu uopšte.

Pomenuto istraživanje je uključivalo više od hiljadu osoba između 15 i 27 godina starosti iz cijele Bosne i Hercegovine. Četrdeset i pet posto njih su bili mladi ljudi iz seoskih, a 55 % iz gradskih sredina. Cilj je bio utvrditi najobjektivnije moguće pokazatelje na nivou cjelokupnog bosanskohercegovačkog društva. Željeli smo saznati šta sami mladi ljudi misle o svom položaju u društvu, umjesto da o njima, kao što je to uobičajeno, sa svog stanovišta raspravljaju drugi. Rezultati istraživanja su objavljeni 2015. godine u vidu knjige pod nazivom *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*, čija izdanja na bosanskom i engleskom jeziku su zajednički štamovali *Friedrich-Ebert-Stiftung* i Fakultet političkih nauka u Sarajevu.

DALJE POGORŠANJE USLOVA ZA MLADE U BOSNI I HERCEGOVINI

Nažalost, pokazatelji koje smo izveli ne samo iz pomenutog istraživanja već i drugih relevantnih baza podataka i koji ukazuju na negativne stavove mladih ljudi u društvu nisu se poboljšali. Štaviše, u mnogim segmentima, situacija je danas čak i gora. Ne samo da su 60 % mladih nezaposleni, već jedan od pet ispitanika uzaludno traži posao duže od pet godina, a više od polovine njih to rade duže od dvije godine. Preko 50 % djece sa završenim osnovnim obrazovanjem iz siromašnih porodica ne nastavljaju svoju školovanje, dok 10 % njih nemaju zdravstveno osiguranje, bez obzira na činjenicu da društvo pogađaju mnogobrojne somatske i duševne bolesti kako prolazi izuzetno težak period poslijeratne tranzicije³. I u takvim uslovima, procent mladih osoba koje su politički aktivne, djeluju u nevladinom sektoru ili se bave određenim hobijem i sl. je zanemariv.

Pored nezaposlenosti, neadekvatnost obrazovnog sistema, deprimirajuća politička situacija u zemlji, osjećaj nemanja perspektive za budućnost, itd., uzrokovali su nastavak trenda masovnog odlaska mladih ljudi u druge zemlje. S njihovim odlaskom, smanjuje se i ključni potencijal društva, što može imati pogubne posljedice po njegov budućni razvoj. Dodatni problem u svemu ovome je činjenica da su mnogobrojni stručnjaci godinama pokušavali skrenuti pažnju na masovni egzodus mladih iz Bosne i Hercegovine, ali nije činjeno gotovo ništa da se on zaustavi ili bar uspori. Tačno je i to da mladi i obrazovani ljudi ne napuštaju samo Bosnu i Hercegovinu, oni odlaze i iz drugih, čak i razvijenijih ili socijalno

stabilniji društava,⁴ ali s jednom veoma bitnom razlikom – iz Bosne i Hercegovine oni odlaze iz potrebe jer ne mogu naći zaposlenje, zasnovati porodicu ili zadovoljiti svoje egzistencijalne potrebe, kao i usljed činjenice da vladajuće elite godinama održavaju konfliktno političko stanje i neprijatnu atmosferu nesigurnosti, straha i sl., dok mladi ljudi koji napuštaju razvijena društva prosto traže uslove koji će biti bolji od dobrih uslova kakve već imaju.

Usljed drastičnog pada nataliteta i plodnosti, te masovnog odlaska mladih iz zemlje, bosanskohercegovačko društvo sve brže stari, što ćemo potkrijepiti i nekolicinom pokazatelja. Smanjenje učešća najmlađe (0-14 godina) u ukupnoj populaciji Bosne i Hercegovine je izuzetno zabrinjavajuće. Popis stanovništva iz 1971. navodi da je procent mladih ljudi u ukupnom broju stanovništva iznosio 34,4%, dok popis iz 2013. pokazuje učešće od svega 15,4%, što znači da se taj procent u datom periodu i više nego upolovio. S druge strane, kada je riječ o najstarijoj dobnoj grupi (osobe preko 65 godina starosti), stanje je obrnuto i u istom periodu procent njihovog učešća u ukupnoj populaciji zemlje se utrostručio, prema službenim izvještajima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine rastući sa zanemarivih 4,7% (popis iz 1971.) na 14,2% (popis iz 2013. godine). Pored toga, u periodu 2013.-2016., zabilježeno je 23.000 manje novorođenih beba od broja umrlih, dok je samo u 2017. ta razlika iznosila 6,388, što za malo društvo poput Bosne i Hercegovine predstavlja omjer zabrinjavajućih dimenzija.

Negativan prirast stanovništva ide ruku pod ruku sa smanjenjem broja učenika u osnovnim školama. Nedavno izdata publikacija *Bosna i Hercegovina u brojevima 2017.* (Agencija za statistiku BiH, 2018) pokazuje da je u školsku 2016./2017. godinu upisano 287,694 učenika, što je gotovo polovina od broja upisanih prije trideset godina. Prema procjenama Ujedinjenih nacija (UN, 2015), broj stanovništva u Bosni i Hercegovini bi se do polovine ovog vijeka mogao smanjiti za 20% u poređenju sa 2015., dok će učešće mladih ljudi (0–14) opasti za dodatnih 4% u odnosu na rezultate popisa stanovništva iz 2013. godine. U isto vrijeme, procent osoba preko 60 godina starosti mogao bi dramatično rasti i doći čak 40% (UN, 2015).

Ukratko, usljed niske stope nataliteta i odlaska mladih ljudi iz zemlje, njeno stanovništvo sve brže stari, što će ne samo imati višestruke društveno-ekonomske posljedice, odnosno negativno se odraziti na različite aspekte života, počevši od strukture porodice, društvene sigurnosti, zapošljavanja do privrede i sl., već ovo društvo u skoroj budućnosti dovesti i do ruba biološkog istrebljenja, što ovo pitanje nesumnjivo čini jednim od najvećih izazova današnjeg bosanskohercegovačkog društva.

Za jedno društvo ništa nije vrijednije od ljudi, naročito mladih i obrazovanih ljudi koji ga čine. To znači da društvene zajednice koje vode računa o sebi i o svojoj budućnosti po svaku cijenu posebno nastoje sačuvati i zadržati upravo mlade i obrazovane osobe, baš kao što je dobro poznato i to da samo 'nemarna društva'⁵ ne cijene svoje mlade i obrazovane pojedince i lako ih prepuštaju drugim društvima. U tom kontekstu, ne treba iznenađivati činjenica da je, za razliku od razvijenih društava, ovdje moguće vidjeti svaki postojeći vid marginalizacije mladih.

KRIZA DOMAĆEG SISTEMA PORODICE

Drugi problem s kojim se suočava današnje bosanskohercegovačko društvo a koji dramatično utiče na mlade ljude tiče se krize domaćeg sistema porodice i on nije posljedica samo tzv. demografske tranzicije kroz koju društvo prolazi, već i nekolicine drugih faktora o kojima je bilo više riječi u ranije pominjanoj *Studiji o mladima u Bosni i Hercegovini* (Ziga et al., 2015), dok ćemo ovdje istaći svega nekoliko njih.

Evidentno je da na porodice diljem svijeta, a naročito u Bosni i Hercegovini, utiče nestabilnost, odnosno da su izložene onome što Bauman (2009) opisuje kao „labavost veza i opozivost obaveza“ njenih članova, što uzrokuje potiskivanje tradicionalne, čvrste integracije i hijerarhijskih odnosa svojstvenih patrijarhalnim zajednicama. Najkraće rečeno, porodica se sve više 'otvara' prema različitim društvenim mrežama i ustanovama čije uključivanje u socijalizaciju ličnosti, artikulisanje sistema vrijednosti, itd. postaje sve izraženije. Ovo ne podrazumijeva samo formalno-strukturne promjene unutar porodice, odnosno atomiziranje tradicionalnih porodičnih zajednica i smanjenje prosječnog broja njihovih članova, već i redefinisane prirode odnosa unutar porodice, kako u smislu odnosa između roditelja i djece, tako i u smislu odnosa među bračnim partnerima, djecom, itd., što je vidljivo iz broja razvoda, vanbračnih zajednica i samohranih roditelja. Ovdajšnje društvo, međutim, nije spremno na sebe preuzeti uloge koje su do sada vršile isključivo porodice, počevši od socijalizacije ličnosti, ekonomskog i socijalnog zbrinjavanja djece, i sl., čime se stvara 'vakum' koji popunjavaju ulica, vršnjaci i mediji. Kada je riječ o porodici, Bosna i Hercegovina je i dalje daleko od transformacije porodičnih odnosa kakva se može vidjeti u razvijenim društvima. Pored toga, imamo i pogrešno ubjeđenje da je transformaciju iz tradicionalnog u postmodernistički, atomizirani sistem porodice moguće proći preko noći. Posljedice te greške vidljive su na svakom koraku, iz povećanog uličnog nasilja, nasilja u školama i u porodici,⁶ kolapsa sistema vrijednosti, porasta raznih vrsta socijalnih patoloških poremećaja, itd.

Ukoliko želimo zaustaviti katastrofalan masovni odlazak mladih ljudi iz zemlje i obrnuti negativne demografske trendove koji su od ključnog značaja za budućnost ovog društva, neophodno je poduzeti mjere pobrojane u nastavku teksta.

Prije svega, treba u cijeloj zemlji, pogotovo u ruralnim područjima, osigurati okruženje u kom će ljudi, a naročito mladi ljudi, željeti da žive. Generalno, treba podržavati sve segmente života u ruralnim područjima. Život u njima nudi čitav niz mogućih komparativnih prednosti koje je potrebno aktivirati i iskoristiti da bi se ljudi privukli u takve sredine, naročito ako se ima u vidu da ruralna područja uobičajeno bilježe više stope nataliteta od gradskih centara. Nadalje, neophodno je planirati razvoj podregionalnih centara za adekvatno zadovoljenje potreba mjesnog stanovništva za obrazovanjem, zdravstvenom zaštitom, kulturom, uslovima za poslovanje, itd. Činjenice da je učešće poljoprivrede u BDP-u zemlje palo sa 14% na svega 8%, te da od 31% njenog stanovništva koje se bavi poljoprivredom samo 4,8% njih plasira svoje proizvode na tržištu su apsurdne.

Drugo, s obzirom da je stabilna biološka reprodukcija u interesu svakog društva, bilo bi logično očekivati da Bosna i Hercegovina, kao zajednički životni prostor svog cjelokupnog stanovništva, izradi dobru javnu politiku promovisanja zdravog nataliteta. Primjena odvojenih javnih politika koje se tiču populacije u etnički heterogenim zajednicama je također apsurdna i takve politike usljed prostornih, administrativnih i drugih ograničenja ne mogu dati željene rezultate, štaviše neizbježno su diskriminatorne.

Iskustvo nas uči da učinkovita politika usmjerena na povećanje nataliteta počiva na aktivaciji svih bitnih faktora koji mogu motivisati ljude da imaju više djece. Želimo posebno naglasiti sljedeće od tih faktora:

- osiguravanje socijalne sigurnosti plodnih vjenčanih parova, naročito mladih ljudi (kroz podsticaje za zapošljavanje, stambeno zbrinjavanje i rješavanje drugih egzistencijalnih pitanja);
- pružanje ekonomske i socijalne zaštite trudnicama (garantovanje zaposlenja tokom trudnoće i porodiljskog odsustva, uključujući odgovarajuću finansijsku pomoć/lični dohodak kao što je, primjera radi, u nekim skandinavskim zemljama zagarantovano 80% ličnog dohotka ili puna plata za deset mjeseci u okviru godine dana za sve trudnice);
- osiguravanje odgovarajuće socijalne zaštite djece kako predškolskog tako i školskog uzrasta (smještaj u ustanovama za staranje o djeci, besplatno školovanje, odgovarajuća zdravstvena zaštita i dr.);
- davanje posebnih podsticaja osobama sa više djece u vidu finansijskog pomaganja roditelja tokom cijelog perioda odgoja i školovanja djece, uključujući poreske olakšice i druge socijalne beneficije za podršku roditeljima;
- revitalizacija društvene uloge porodice, naročito u smislu edukacije i socijalizacije ličnosti, kako bi se djeci kao najranjivijoj kategoriji stanovništva omogućilo što normalnije odrastanje.

Svako kohezivno društvo cijeni svoj ljudski potencijal, naročito mlade i obrazovane ljude – stručno ih osposobljava i usavršava i njeguje njihovu reprodukciju. Samo 'nemarne društvene zajednice', a Bosnu i Hercegovinu možemo svrstati među njih, smatraju ovo pitanje nebitnim i odriču se tog najvrjednijeg od svih resursa u korist drugih društava.

Smatramo da je ova vrsta stalnog istraživanja mišljenja mladih u društvu od ključnog značaja i da uporedne analize sadašnjeg i stanja u prethodnim periodima mogu poslužiti kao uporište za iznalaženje rješenja i načina da se prevaziđu određene neželjene situacije u društvu, te načina da se ide naprijed i ohrabruju one stvari u tom društvu koje su dobre.

5

SLOBODNO VRIJEME I STIL ŽIVOTA

Lejla Turčilo

SLOBODNO VRIJEME I STIL ŽIVOTA MLADIH U BIH – HEDONIZAM I USMJERENOST NA MEDIJE

Način provođenja slobodnog vremena utiče na kvalitet života mladih osoba. „Slobodno vrijeme je jedna od determinanti razvoja, ono ne djeluje u cijelosti samostalno i stoga se iskazuje dvojako: kao prostor u kojemu se prelamaju interakcije bića u nastanku i njegove okoline i kao prostor za samosvojni razvitak i samoostvarenje“ (Bašić i dr., 1993: 132).

Slobodno vrijeme je od ključnog značaja za funkcionisanje jedinke i njegovu/njenu ličnu sreću. „Slobodno vrijeme je vrijeme aktivnog odmora, rasonode, pozitivna razvoja, socijalizacije, humanizacije i stvaralačkog potvrđivanja ličnosti“ (Previšić, 2000: 406).

Plenković (2000) slobodnom vremenu pridaje četiri bitna aspekta: slobodu (kao temelj svih znanosti, bit samog čovjeka), stvaralaštvo (kroz koje čovjek spoznaje, a zatim i ostvaruje slobodu), djelovanje (koje smatra prijelaznim oblikom ljudskog življenja jer nosi elemente stvaralaštva i rada) i rad (koji ima mehanički karakter).

Nekoliko faktora utiču na to kako mladi provode svoje slobodno vrijeme. Prije svega, mladima je na raspolaganju širok spektar opcija i mogućnosti kad je riječ o korištenju slobodnog vremena. Drugo, sve izraženije prisustvo sredstava i platformi za komunikaciju značajno utiče na slobodno vrijeme mladih i čini se da su baš ti mediji dominantni među raznim opcijama koje mladi mogu odabrati za popunjavanje svog slobodnog vremena. Nadalje, obilje aktivnosti u kojima mladi ljudi učestvuju u sklopu svog školovanja i/ili profesionalnog djelovanja imaju za posljedicu nedostatak želje

za aktivnim provođenjem slobodnog vremena. Mišigoj-Duraković (2000) ističu da „suvremenu civilizaciju karakteriziraju izrazito smanjenje tjelesne aktivnosti i [...] pasivan pojedinac“, naročito kada je riječ o korištenju slobodnog vremena. Veliki broj mladih slobodno vrijeme smatra „neradnim“.

Studija o mladima 2015. pokazala je da mladi u Bosni i Hercegovini većinu slobodnog vremena provode baveći se aktivnostima koje su usmjerene i zasnovane na savremenim medijima i ne pokazuju značajan interes za politička dešavanja, na lokalnom ili na globalnom nivou. Studija iz 2015. godine je pokazala i to da mladi svoje slobodno vrijeme uglavnom provode u interakciji sa informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, najčešće digitalnim tehnologijama ili internetom (83,5 % ispitanika su izjavili da koriste ove tehnologije kao jedan od primarnih načina korištenja slobodnog vremena). Mladi su tada u prosjeku provodili 3,8 sati dnevno na internetu. Fokus grupe sa kojima se razgovaralo tokom pripreme *Priručnika za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih*, međutim, ukazuju na to da su se u ovom segmentu dogodile izvesne promjene. Naime, veliki broj mladih ljudi na pitanje koliko vremena provode na internetu odgovorili su da ne mogu dati precizan podatak o tome jer stalno uz sebe imaju svoje pametne telefone i uvijek su konektovani na internet. Ovogodišnje istraživanje je to i potvrdilo, budući da 70,3 % ispitanika tvrde da su konektovani manje-više sve vrijeme.

Od svih mladih osoba koje su učestvovalе u anketi za potrebe izrade studije iz 2014., 29,9 % njih navode da internet najčešće koriste za društvene mreže, primarno *Facebook*, a nalaze potvrđuje i ovogodišnja studija čijih 85,4 % učesnika tvrde da često koriste društvene mreže, a tek 2,8 % da ih ne koriste nikada.

Facebook i Instagram su najčešće korištene društvene mreže, dok, što je svakako zanimljiv podatak, Snapchat nije široko rasprostranjen.

Mladi ljudi koji su učestvovali u radu fokus grupa naveli su da društvene mreže predstavljaju njihov glavni izvor informacija o društvenim, kao i o političkim dešavanjima. Televiziju rijetko gledaju da bi došli do informacija, dok novine ne čitaju uopšte ili veoma rijetko. I u ovom segmentu nema većih promjena, budući da je ovogodišnje istraživanje pokazalo da 27,4% mladih nikad ne čita novine, a 33,8% to rade jednom mjesečno ili rjeđe. Slično tome, 37% ispitanika navode da televiziju gledaju dva sata dnevno, dok je 3,9% ne gledaju uopšte (u Studiji o mladima 2015, gotovo jedna trećina mladih su izjavili da gledaju televiziju manje od dva sata dnevno, a 33,3% da je gledaju između jednog i dva sata dnevno). Tokom diskusije u okviru fokus grupa saznali smo i to da mladi ljudi ne gledaju televiziju kako bi se informisali, pogotovo ne o političkim dešavanjima u zemlji ili u svijetu, već u najvećoj mjeri da bi pratili muzičke i zabavne sadržaje te *reality* programe. Naročito zabrinjava podatak da u ovogodišnjem istraživanju 18,6% mladih osoba tvrde da nikada nisu pročitali knjigu, a 41% da nikada nisu bili u inostranstvu. Dakle, možemo konstatovati da stavove mladih uglavnom formiraju društvene mreže i *on-line* izvori informacija te članovi porodice, s obzirom da 73,3% njih navode da se svakodnevno druže sa članovima porodice a svega 2% da slobodno vrijeme provode sa porodicom jednom mjesečno ili rjeđe.

Istraživanje koje je Pehlić (2014) proveo među srednjoškolicima pokazuje da su gledanje televizije, slušanje muzike, bavljenje sportom i izlasci s prijateljima stvari koje mladi najčešće rade u svoje slobodno vrijeme. Samo 16% njegovih ispitanika su osjećali da zaista raspoložu kvalitetnim slobodnim vremenom, kao glavne razloge za to navodeći školu, druge obaveze, roditelje i nedostatak finansijskih sredstava (Pehlić, 2014: 71). Anketa provedena 2018. za potrebe ove studije pokazuje da se 26,4% mladih uopšte ne bave sportom, dok 23,3% to rade rijetko. Također, 45,6% tvrde da ne učestvuju u bilo kom vidu kreativnih aktivnosti, poput bavljenja umjetnošću, 57,7% nikada nisu bili u nekom centru za mlade (s tim što treba naglasiti i to da u mnogim, naročito manjim lokalnim zajednicama, ni ne postoje takvi centri), a 66,1% kažu da ne učestvuju ni u jednom obliku volonterskog rada. I više je nego očigledno da društveni angažman, baš kao i sport ili umjetnost, ne igraju značajnu ulogu u načinu kako mladi ljudi u Bosni i Hercegovini provode svoje slobodno vrijeme, što potvrđuje hipotezu Mišigoj-Duraković (2000) o smanjenju tjelesne aktivnosti i pasivnim pojedincima, naročito kada je riječ o korištenju slobodnog vremena.

U vezi sa stilovima života mladih bitno je pomenuti da oni individualne stilove života usvajaju kao reakciju na opšti fenomen globalizacije, porast nesigurnosti u savremenom svijetu i promjene etičkih i društvenih normi. Prilagođavanje eksternim pravilima i prihvatanje eksternih normi mlade osobe ne smatraju bitnim i umjesto toga žele odabrati vlastiti identitet i stil života.

Tomić-Koludrović i Leburic (2001: 63) stilove života mladih definišu kao „stabilne aspekte organizovanja svakodnevnog života u

određenim životnim okolnostima“. Tomić-Koludrović (2008) navodi šest stilova života mladh u odnosu na njihov identitetu i načinu kako provode svoje slobodno vrijeme: 1. Hedonistički/intelektualni (samouvjereni, brinu o fizičkom izgledu, vode računa o zdravlju, u slobodno vrijeme su orijentisani na visoku kulturu – idu u pozorište, čitaju knjige); 2. Trendovski (napreduju u životu, imaju kvalitete vođe, brzo donose odluke, slobodno vrijeme provode na računaru, baveći se sportom ili odlazeći u otmjene restorane); 3. Površni/društveni (imaju puno prijatelja, često ih pozivaju na zabave, lako sklapaju nova prijateljstva, u slobodno vrijeme izlaze u kafiće, diskoteke i u kupovinu); 4. Tradicionalni/porodični (radije slušaju druge kako pričaju, nego da sami govore, u slobodno vrijeme ostaju kod kuće, slušaju narodnu muziku, bave se rukotvorinama, pomažu starijim osobama i djeci); 5. Društveno angažovani (uvijek djeluju u ime drugih, vjeruju da mogu napraviti promjene, u slobodno vrijeme su usmjereni na komunikaciju, pomažu drugima, imaju potrebu da budu uključeni u različite aktivnosti); i 6. Moderni (moraju biti prvi u svemu, vole brendiranu i skupu odjeću, obraćaju posebnu pažnju na prehranu, u slobodno vrijeme ne rade ništa, vole izlaske).

Kada je riječ o stilovima života mladih u Bosni i Hercegovini, čini se vrijednim pažnje spomenuti da je 2014. godine Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, u saradnji sa *Asocijacijom XY*, usvojilo plan i program za predmet Zdravi stilovi života usmjeren na učenike osnovnih škola, koji bi mladima trebao pomoći da unaprijede kvalitet života i uopšte da nauče šta se podrazumijeva pod zdravim stilom.⁷

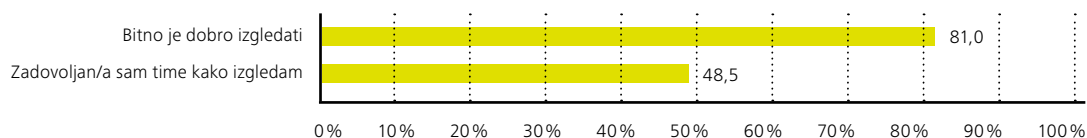
STIL ŽIVOTA MLADIH U BIH – NALAZI ANKETE

Prema rezultatima provedene ankete, mladi ljudi iz Bosne i Hercegovine uživaju u kupovini (33,9% njih navode da idu u kupovinu najmanje jednom sedmično, iako polovina nikada ništa nisu kupili preko interneta), a 39% smatraju da je nošenje markirane odjeće bitno ili čak veoma bitno. Zdrava prehrana je bitna ili veoma bitna za 84,5% mladih, dok je svega 1,2% njih smatraju potpuno nebitnom. Kada se uzme u obzir činjenica da samo 16,7% mladih vjeruje da imaju više novca za lične potrebe od svojih vršnjaka, postavlja se pitanja koliko njih si uopšte mogu priuštiti zdravu hranu i markiranu odjeću. Ipak, 81% ispitanika navode da im je bitno ili veoma bitno da dobro izgledaju (pri čemu su 48,5% njih zadovoljni, a 27,2% izuzetno zadovoljni svojim izgledom) (vidjeti Grafikon 1.).

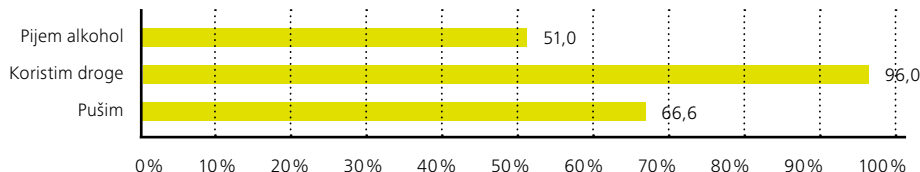
Pedeset i jedan posto mladih tvrde da nikada ne piju alkohol, a 96% njih nikada nisu koristili lake droge. Također, 66,6% mladih osoba navode da ne puše niti su ikada pušili cigarete (vidjeti Grafikon 2.). S druge strane, 20,3% njih puše svakodnevno.

Što se tiče seksualnog i reproduktivnog zdravlja, većina ispitanika su prvi spolni odnos imali u dobi između 17. i 18. godina, pri čemu 42% njih navode da uvijek koriste kontracepciju, a 15,5% da im je neprijatno razgovarati o ovom pitanju.

GRAFIKON 1: Kako mladi vide fizički izgled – percepcija “dobrog izgleda”

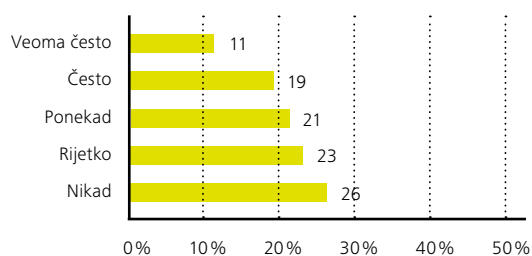
GRAFIKON 2: Mišljenja mladih o nezdravim životnim navikama – Ja nikada ne ...

Od svih ispitanih mladih ljudi, 71,6% njih smatraju da su veoma dobrog ili odličnog zdravstvenog stanja. Generalno uzevši, može se reći da su mladi svjesni značaja zdravih stilova života i nastoje u što većoj mogućoj mjeri zasnivati svoje živote na tim načelima.

U tom kontekstu je zanimljivo vidjeti da iako se 49% mladih nikada ili samo rijetko bavi sportom, 66,3% njih misle da je bavljenje sportom bitno, odnosno veoma bitno (vidjeti Grafikon 3.). S obzirom da bavljenje sportom podrazumijeva i nezanemarljiv komercijalni aspekt (iziskuje posebnu opremu, plaćanje članarine u sportskim klubovima ili za korištenje odgovarajućih terena/prostorija), može se reći da bi se mladi ljudi voljeli baviti sportom i smatraju ga prilično bitnim, ali si to ne mogu priuštiti. Imajući u vidu činjenicu da 40,8% ispitanika tvrde da ih brine siromaštvo u društvu, ovo se može prepoznati kao jedno od pitanja koja utiču na život mladih u zemlji. Tačno je i to da određene sportske aktivnosti ne zahtijevaju značajna finansijska sredstva od mladih, ali su danas većina sportskih klubova ipak komercijalne prirode a ulaganja države u to da se sport učini finansijski i na druge načine pristupačnijim mladima su mala ili nikakva (dobar primjer toga bi bilo otvaranje Centra za edukaciju, sport i rekreaciju „Safet Zajko“ u Sarajevu, ali su slične inicijative rijetkost).

GRAFIKON 3: Uključivanje mladih u sportske aktivnosti – bavljenje sportom

Ako uporedimo odgovore mladih sa postulatima na kojima Tomić-Koludrović i Leburic (2001) zasnivaju tipove stilova života mladih, može se reći da ni jedan od njih ne odgovara u potpunosti profilu mladih osoba u Bosni i Hercegovini. Čini se da je njima stalo do zdravlja u smislu da zdravu prehranu i zdravlje uopšte smatraju bitnima. Sportom se ne bave često, ali ne čitaju ni knjige, pa, prema tome, ne pokazuju obilježja tipa hedonista-intelektualac kako ga definišu Tomić-Koludrović i Leburic. Pomodni su kada je riječ o korištenju računara i virtualnih medija, ali su i površni jer značajan postotak njih svoje slobodno vrijeme provode u kupovini, kaficima i sl. Mladi u Bosni i Hercegovini su i porodično orijentisani jer žive s roditeljima. Oni nisu društveno angažovani s obzirom da se u slobodno vrijeme ne odlučuju baviti volonterskim radom ili posjetama centrima za mlade. Kako gotovo polovina njih slobodno vrijeme provode ne radeći ništa, a 39% vole markiranu i skupu odjeću i 85% vode računa o prehrani, dalo bi se zaključiti da se najviše uklapaju u kategoriju „moderani“ u skladu sa definicijom koju su dale Tomić-Koludrović i Leburic.

ŠTA MOŽEMO URADITI DA MLADIMA U BIH POMOGNEMO DA KVALITETNIJE PROVODE SVOJE SLOBODNO VRIJEME?

Na koji način društvo, odnosno institucije mogu promijeniti perspektivu mladih ljudi i unaprijediti njihov stil života, kao i pružiti im mogućnost da kvalitetnije koriste svoje slobodno vrijeme? Primarnu nadležnost za problematiku kulture, sporta i slobodnih aktivnosti u BiH imaju kantonalna, odnosno entitetska ministarstva, a na nivou države Ministarstvo civilnih poslova BiH. „Glavni izazovi kad je riječ o mladima su: pravna neuređenost, nepostojanje strategije, odnosno strateškog okvira za ulaganja u razvoj kulture i sporta, nepostojanje programskog pristupa, izostanak odgovarajućih institucionalnih kapaciteta, slaba koordinacija i saradnja između različitih razina/institucija vlasti u BiH [i] finansijske poteškoće⁸ (MCABH, 2018).

Ranija istraživanja pokazuju da je većina mladih ljudi nezadovoljna podrškom lokalnih vlasti za kreiranje kulturnih i sportskih sadržaja. Više je mladih koji su nezadovoljni nego onih koji su zadovoljni nastavom fizičkog vaspitanja. Na odluke mladih da učestvuju u kulturnim događajima najviše utiču prijatelji i kolege, a zatim televizija. Svega 7% njih bave se sportom u okviru neke organizacije ili udruženja. Nedostatak odgovarajućeg pristupa institucija vlasti u oblastima sporta i kulture predstavlja direktno zapostavljanje mladih talenata. Nedostatkom pravne uređenost podrške institucija vlasti u oblasti rada s mladima, njihovog slobodnog vremena, te kulture i sporta stvara se stereotip o mladima kao o onima koji nisu zainteresovani za ovaj vid aktivnosti⁹ (NGOCO, 2011).

Ova studija je pokazala da su mladi zainteresovani za učešće u, primjera radi, sportskim aktivnostima, ali to interesovanje ne pokušavaju realizovati u praksi. Oni zdravi stil života i nastojanje da ga ostvare smatraju bitnim, ali svejedno puno vremena provode u pasivnim aktivnostima usmjerenim na računare. Nadalje, kada je riječ o stilu života, čini se da se ugledaju na određene prototipske uzore, odnosno na profile osoba koje žive zdravo, dobro se oblače, uživaju u kupovini, dobro su uvezani i stalno održavaju kontakte, a s vremena na vrijeme ne rade ništa (odnosno postaju neaktivni) kako bi se odmorili i oporavili od napora. Mladi ljudi, dakle, nastoje oponašati ovakav hedonističko-intelektualni stil života, s tim što je intelektualni segment znatno manje popularan (čitanje ne kotira visoko na njihovoj listi prioriteta) i skloniji su korištenju slobodnog vremena da se zabave i posvete samima sebi nego za pomaganje drugima (volonterski rad također nije među njihovim prioritetima). Prema tome, jedan od zadataka obrazovnih ustanova i nevladinih organizacija (NVO) koje se bave pitanjima mladih mogao bi biti da promovišu i podržavaju učešće mladih osoba u kulturnim aktivnostima (klubovi čitalaca u školama, finansiranje karti za pozorište za učenike i sl.), kao i to da promovišu veće humanitarno zalaganje i ohrabruju mlade na volonterski rad (u sklopu humanitarnih organizacija, *Crvenog krsta* i dr.). Nadalje, s obzirom da je korištenje online medija značajan dio života mladih, proaktivniji pristup razvoju digitalne pismenosti (i medijske pismenosti uopšte) od malih nogu bio bi od velike pomoći, kao i razvijanje koncepta medijske pismenosti u formalnom obrazovanju kao samostalnog predmeta ili kao dijela drugih postojećih predmeta (određeni aspekti medijskog odgoja uključeni su u formalno obrazovanje, ali koncept je dosta zastario i nije interesantan studentima – Tajić, 2013). Sportske i kulturne aktivnosti moraju biti pristupačnije mladima (u školama ili u formi sportskih društava i prostorija za bavljenje sportom koje bi finansirale lokalne vlasti kako platežna moć i mogućnost nabavke opreme i plaćanja za korištenje prostorija ne bi predstavljale predušlove za bavljenje sportom među mladima). Lokalne vlasti bi trebale razmotriti i mogućnost otvaranja centara za mlade, gdje bi na raspolaganju imali raznovrsne sadržaje, od kulturnih događaja, programa i kurseva obuke iz raznih predmeta, sportskih aktivnosti, do toga da prosto predstavljaju mjesta za druženje, itd. Može se činiti da to iziskuje ogromna ulaganja lokalnih vlasti, ali je ipak izvodivo, pogotovo

ako se ima u vidu da su slične usluge već obezbijeđene starijem stanovništvu (recimo, u mnogim gradovima su uspostavljeni centri za zdravo starenje koji mogu služiti za primjer izvrsnih usluga), pa je, dakle, moguće nešto slično pružiti i mladima, naročito u manjim sredinama.

Generalno uzevši, kada je riječ o unapređenju kvaliteta života (uključujući kvalitetno korištenje slobodnog vremena), politika mladih bi trebala biti praktičnija, bolje koordinisana na svim nivoima (kantoni, entiteti i država) kako bi se razlike u pristupanju mladima i prilikama koje im se nude u različitim dijelovima zemlje svele na najmanju moguću mjeru.

KLJUČNI NALAZI:

- Anketa pokazuje da 85,4% mladih ispitanika često koriste online društvene mreže, a tek 2,8% tvrde da ih nikad ne koriste. *Facebook* i *Instagram* su najčešće korištene društvene mreže, dok, što je svakako zanimljiv podatak, *Snapchat* nije široko rasprostranjen.
- Naročito zabrinjava činjenica da 18,6% mladih osoba navode da nikada nisu pročitali knjigu a 41% da nikada nisu bili u inostranstvu. Prema tome, možemo konstatovati da njihove stavove uglavnom formiraju društvene mreže i *online* izvori informacija te članovi porodice, s obzirom 73,3% njih navode da se svakodnevno druže sa članovima porodice a svega 2% da slobodno vrijeme provode sa porodicom jednom mjesečno ili rjeđe.
- Studija je pokazala da su mladi zainteresovani za učešće u, primjera radi, sportskim aktivnostima, ali to interesovanje ne pokušavaju realizovati u praksi. Oni zdravi stil života i nastojanje da ga ostvare smatraju bitnim, ali svejedno puno vremena provode u pasivnim aktivnostima usmjerenim na računare. Nadalje, kada je riječ o stilu života, čini se da se ugledaju na određene uzore, odnosno na profile osoba koje žive zdravo, dobro se oblače, uživaju u kupovini, dobro su uvezane i stalno održavaju kontakte, a s vremena na vrijeme ne rade ništa (odnosno postaju neaktivni) kako bi se odmorili i oporavili od napora. Mladi ljudi, dakle, nastoje ostvariti ovakav hedonistički stil života radije nego intelektualni (čitanje ne kotira visoko na njihovoj listi prioriteta) i skloniji su korištenju slobodnog vremena da se zabave i posvete samima sebi nego za pomaganje drugima (volonterski rad također nije među njihovim prioritetima).

6

POVJERENJE I SISTEM VRIJEDNOSTI

Damir Kapidžić

Na društveno povjerenje se gleda kao na sponu koja spaja društvo u cjelinu. U uslovima kada većina nas ne poznajemo svoje sugrađane lično, upravo povjerenje je to koje omogućava otvorenju i učinkovitu interakciju među nama. Samo redovnim ponavljanjem takvih interakcija sa strancima moguće je izgraditi tkivo društva izdržljivo na promjene koje donose savremena dešavanja. U tom smislu, društveno povjerenje možemo definisati kao „uvjerenje da nam drugi neće svjesno i promišljeno nanijeti štetu, ako to mogu izbjeći, te da će voditi računa o našim interesima, kada je to moguće“ (Delhey i Newton, 2005: 311).

Putnam koristi pojam 'društveni kapital' da bi opisao ovu vrstu društvene kohezije, definišući veze među pojedincima kao „društvene veze i norme reciprociteta i pouzdanost koji iz njih proizilaze“ (Putnam, 2000: 19). On potom društveni kapital povezuje sa 'građanskom vrlinom', odnosno spremnošću na djelovanje u službi javnog dobra. Što je veće prisustvo društvenog kapitala veće su i društvena kohezija i građansko učešće te djelotvornije demokratske prakse. Pomanjkanje društvenog kapitala može dovesti do povlačenja iz javnog angažmana i zatvaranja u homogene i porodične mreže (UNDP, 2009: 25–26). Prema tome, ne treba podcijenivati ulogu društvenih interakcija i povjerenja za društvo.

Iako je problematika društvenog kapitala uglavnom razmatrana sa sociološkog i psihološkog stanovišta te na mezo i mikro nivoima, odnosno nivou zajednice i nivou pojedinca, ova studija će tom fenomenu prije svega pristupiti sa aspekta političkih nauka, s naglaskom na makro nivo (vlasti i društvo). Posmatran iz te perspektive, društveni kapital je moguće dalje podijeliti prema prirodi odnosa koje sadrži, pa tako možemo govoriti o povezuju-

ćem, premošćujućem i spajajućem društvenom kapitalu. Povezujući društveni kapital karakterišu horizontalni odnosi i veze među ljudima nastaju na osnovu sličnosti (Field, 2003). U svojoj osnovnoj formi, zasniva se na srodstvu i rodbinskim vezama. U kontekstu BiH, moguće je razlikovati dvije relevantne vrste povezujućih mreža – familijarne mreže i mreže zasnovane na zajedničkom etničkom identitetu (UNDP, 2009: 27). Premošćujući društveni kapital također je zasnovan na horizontalnim odnosima, ali ovdje se povezuju međusobno različiti ljudi iz različitih okruženja (Field, 2003). Ova vrsta društvenog kapitala se najvećim dijelom tiče interakcija među poznanicima, prijateljima i radnih odnosa uopšte. I na kraju, spajajući društveni kapital je zasnovan na vertikalnim odnosima među ljudima različite finansijske moći, uticaja i ovlaštenja. Svaki od tri tipa društvenog kapitala mogu imati pozitivne i negativne rezultate, ali premošćujući društveni kapital najviše pogoduje društvenoj koheziji i demokratskom angažovanju. Pored toga, spajajuće mreže već su izjednačavane sa specifičnim (partikulariziranim), a premošćujuće mreže sa generalizovanim povjerenjem (Šalaj, 2009).

Također je moguće razlikovati uključujući i isključujući društveni kapital zavisno od mjere u kojoj je određena mreža u društvu otvorena, odnosno zatvorena za nove članove. Uključujući društveni kapital podrazumijeva manje ograničenja i prijem novih članova nije samo dozvoljen već se i ohrabruje. Ovo vodi povećanju raznolikosti u smislu, primjera radi, etničke, rodne ili dobne pripadnosti, odnosno stepena stručne sprema. S druge strane, isključujući društveni kapital uobičajeno se povezuje sa zatvorenim mrežama kojima je moguće pristupiti zasnovano na obilježjima kao što su rodbinske veze, bogatstvo, vjeroispovijest, rasa, itd. On

je, dakle, ograničavajući po svojoj prirodi i čak može spriječiti određene pojedince i grupe da se pridruže mreži (Pickering 2007: 112). Iako je riječ o dvije različite klasifikacije, povezujuće mreže su u pravilu više isključujuće, dok su premošćujuće mreže češće uključujuće (UNDP 2009: 28).

U isto vrijeme, predrasude i sumnjičavost prema drugima, ali i prema društvenim i političkim institucijama, u kombinaciji sa percipiranom i stvarnom diskriminacijom mogu dovesti do urušavanja povjerenja i smanjenja društvenog kapitala, uzrokujući izolaciju pojedinaca od društva. Osobe koje se ne uključuju u mreže, naročito mreže uključujućeg tipa, ne doprinose razvoju društva i demokratije. Ovo predstavlja poseban razlog za zabrinutost u odnosu na mlade kako se odmiču od porodičnog okruženja i kroz svoje svakodnevne interakcije sve češće susreću sa različitostima. Mladi ljudi moraju naučiti da vjeruju onima koji su drugačiji od njih kroz stalne interakcije s takvim osobama.¹⁰

Nekoliko studija su se bavile pitanjem povjerenja u Bosni i Hercegovini, ali samo ranija *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini* (Žiga i dr., 2015), odnosno članak Jelene Brkić-Šmigoc, ga izučava sa stanovišta mladih. Od studija koje se odnose na stanovništvo u širem smislu, izdvajaju se *Veze među nama* (UNDP, 2009) i *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini* (Šalaj, 2009). Pored toga, 2001. godine, u Bosni i Hercegovini je provedena i anketa o sistemu vrijednosti *World Values Survey Wave 4*, koja je uključivala brojna pitanja o vrijednostima, povjerenju i religioznosti (WVS, 2014).

Ranija istraživanja su ukazala na postojanje izuzetno niskog nivoa društvenog povjerenja u BiH u odnosu na druge zemlje u

regiji, kao i na dominantno prisustvo porodičnih veza. „BiH je društvo koje karakterizira povezujući društveni kapital i snažne veze s porodicom, te u manjem stepenu, sa prijateljima i komšijama. Premošćujući i spajajući društveni kapital su daleko slabiji“ (UNDP, 2009: 45). Izražene su predrasude i diskriminacija, naročito u odnosu na manjinske grupe poput Roma (Šalaj, 2009). U isto vrijeme, ni jedan oblik povezujuće mreže i povjerenja ne obuhvata sve članove vlastite etničke grupe i oni se uglavnom odnose isključivo na uski krug pojedinaca, odnosno na članove najbliže porodice (UNDP, 2009). Posmatrajući nalaze ankete *World Values Survey* (2001) iz generacije u generaciju, da se konstatovati da se nije mnogo toga promijenilo kada je riječ o opštem nivou povjerenja.

Rezultati *Studije o mladima* iz 2015. pokazuju da mlade, baš kao i većinu stanovništva, odlikuje partikularizirano povjerenje (Žiga i dr., 2015). Oni pokazuju visok nivo povjerenja prema grupama koje dobro poznaju, kao što su porodica i bliski prijatelji, a prosječan ili nizak prema poznanicima i ostatku populacije (vidjeti Tabelu 2). Ovi nalazi se podudaraju sa podacima o slaboj zastupljenosti volonterskog rada i nedostatku interesovanja za politička zbivanja. Nivoi tolerancije su generalno viši, prije svega u odnosu na grupe sličnih odlika, a znatno manje u odnosu na manjine. S pozitivne strane, studija pokazuje izuzetno nizak nivo percipirane diskriminacije među mladima (zasnovano na religiji 8,7 %, društvenoj klasi 7,5 %, stručnoj spremi 7,5 %, i etničkoj pripadnosti 7,1 %), ali bi to moglo biti posljedica i nepostojanja stvarnih interakcija ispitanika s osobama koje nisu dio njihove osnovne grupe. Ovogodišnja anketa je dala slične rezultate.

TABELA 2: **Specifično povjerenje među mladima**

Povjerenje prema...	2015.	2018.
Članovima uže porodice	4,7	4,7
Članovima šire porodice	3,6	3,9
Prijateljima	3,7	4,1
Komšijama	2,8	3,6
Drugim učenicima/studentima ili kolegama	3,1	3,6
Političkim vođama	nije obuhvaćeno	1,9
Osobama drugih vjeroispovijesti	2,9	3,3
Osobama drugačijih političkih uvjerenja	2,8	3,0
Pripadnicima drugih nacionalnosti	nije obuhvaćeno	3,3

Napomena: Date vrijednosti predstavljaju prosjeke na skali od 1 (nema ga) do 5 (izraženo). Anketa iz 2015. nije obuhvatala neke od kategorija uvrštenih u najnovije ispitivanje.

Društveni kapital među mladima u BiH zasniva se isključivo na horizontalnim odnosima, tačnije srodstvu i familijarnim mrežama. Ova povezujuća vrsta društvenog kapitala stvara partikularizirano povjerenje koje je izraženo isključujuće. Mladi ljudi najviše vjeruju članovima uže porodice te u manjoj mjeri ostaloj rodbini i bliskim prijateljima, a uglavnom su neodređeni kada je riječ o drugim kategorijama poput komšija, kolega i osoba druge vjeroispovijesti, nacionalnosti ili političkih uvjerenja, ne toliko u smislu da im ne vjeruju već da ne osjećaju potrebu da uspostave bilo kakve dublje veze s njima. Konkretno nepovjerenje mladi su izrazili isključivo prema političkim vođama, kojima uopšte ne vjeruje više od 50% ispitanika.

Ovakav odnos prema društvenom kapitalu mladi potvrđuju i stavovima o tome šta im je najbitnije u životu, pri čemu su najviše rangirane tradicionalne stavke poput vjernosti partneru i prijateljima, imanja djece i preuzimanja odgovornosti. Pridavanje velikog značaja nezavisnosti također ne treba tumačiti u postmodernističkom smislu, već radije u kontekstu dominantnih konzervativnih vrijednosti prema kojima se taj koncept poistovjećuje sa sklapanjem braka i zasnivanjem vlastite porodice. Sve stavke koje se tiču društvenog ili političkog angažmana izuzetno su nisko rangirane među interesovanjima mladih i svega nekoliko njih su zainteresovani za političko ili građansko djelovanje. U kontekstu BiH, gdje su

najbitnija socioekonomska pitanja, na porodicu se gleda kao na utočište i porodične vrijednosti se gaje zbog toga što pružaju stabilnost, baš kao što se omalovažavaju vrijednosti na koje se gleda kao na anti-porodične poput odobravanja abortusa ili homoseksualnosti. Ovi rezultati se podudaraju sa ranijim nalazima u vezi mladih, ali i stanovništva uopšte. Ono što je drugačije u poređenju sa prethodnim krugom anketa provedenih 2015. godine je činjenica da je povjerenje među mladima u međuvremenu postalo nešto izraženije partikularizirano.

Teško je utvrditi razloge za slabe društvene veze u BiH zasnovano na svega nekoliko anketa, ali one istovremeno pružaju dovoljno dokaza da nas usmjere u pravom pravcu. Pored snažne lojalnosti prema porodici, značajnom postotku mladih ljudi zajedničko je i to da odobravaju korištenje poznanstava i drugih vidova neformalnih veza za dobivanje posla (20,6%) ili pristup uslugama kao što su zdravstvena zaštita, beneficije, itd. (26,8%). S druge strane, kriminalizovane oblike neformalnih odnosa, poput poreskih prevara i korupcije, smatraju neprihvatljivima. Neformalnost je nešto što često funkcioniše u okviru porodice i bliske porodične veze su od ključnog značaja kod korištenja poznanstava (vidjeti Tabelu 3.). Neformalno korištenje veza između pojedinaca čini te veze još snažnijima.

TABELA 3: **Odobranje određenih neformalnih vidova ponašanja među mladima**

Odobranje...	
Poreskih prevara	2,4
Primanja ili davanja mita	2,7
Korištenja poznanstava za dobivanje posla	3,7
Korištenja poznanstava za pristup uslugama	4,0
U prosjeku	3,2

Napomena: Date vrijednosti predstavljaju prosjeke na skali od 1 (nikada) do 10 (uvijek). Stavke su utvrđene u skladu sa *Mjerenjem tolerancije prema neformalnim praksama (INFORM, još uvijek službeno neobjavljeno, <http://www.formal-informal.eu/home.html>)*.

Sve pobrojano umanjuje sponu i povezanost među ljudima koje postoje nezavisno od toga da li je neko član porodice, odnosno od prisustva neformalnih kontakata. Konzervativnim i kolektivnim vrijednostima koje težište stavljaju na „opstanak“ pridaje se veći značaj od onih kojima je prioritet jedinka (WVS, 2014), što bi moglo objasniti zašto su mladi ljudi izraženo optimistični u odnosu na vlastitu budućnost za deset godina a, istovremeno, neodređenih stavova ili tek oprezno optimistični u vezi budućnosti svoje zemlje.

KLJUČNI NALAZI:

- Društveni kapital među mladima u BiH gradi se na horizontalnim vezama, odnosno na srodstvu i familijarnim mrežama, dok prema pojedincima koji nisu članovi uže porodice (i u manjoj mjeri šira rodbina i bliski prijatelji) postoji samo djelomično povjerenje.
- Neformalni odnosi koji nisu kriminalizovani, kao što je korištenje poznanstava za dobivanje posla ili pristup uslugama, su široko rasprostranjeni i najvećim dijelom se ostvaruju posredstvom porodičnih veza. Ovo stvara sinergiju koja reafirmiše konzervativne i kolektivne vrijednosti koje prioritizuju opstanak porodice u odnosu na sve drugo.

7

PORODICA I PRIJATELJI

Anida Dudić

TRANSFORMACIJA PORODICE: OD PATRIJARHALNE KA MODERNOJ PORODICI

U turbulentnom vremenom transformacijskih procesa pred kojima se nalazi savremena porodica nameću se mnogobrojna pitanja poput onih: Koji su to izazovi pred kojima se nalazi moderna porodica? Kakve su težnje, mjerila i vrijednosti koje gaji današnja porodica? Može li porodica, uistinu, ispuniti obaveze i očekivanja koja joj se nameću u vremenu društvenih promjena?

Danas postoje velike promjene u samom razumijevanju porodice i porodičnog života; ne postoji jedna univerzalna definicija porodice, ljudi uopće nisu sigurni šta predstavlja njihova porodica, sve je veća raznolikost u očekivanju – majka, otac i dijete zamišljaju, svako na svoj način, šta porodica jeste ili šta bi trebala predstavljati. Današnja porodica je fluidna (Baumman, 2009), obilježena transformacijom koja je praćena velikom napetošću, samostalnošću i slobodom.

Mnogi autori govoreći o modernoj porodici aludiraju na krizu porodice. Već je Parsons (1955) govorio o dezorganizaciji i reorganizaciji porodičnih oblika, dok Burgess (1957) promjene koje su obilježile porodicu posmatra kroz srozavanje autoriteta roditelja, nesigurnost i opadanje važnosti braka. Ekerman (1987) smatra da je karakteristika našeg vremena čudna disharmonija u odnosima individue sa širom zajednicom i društvom, koju Dirkem (1951) naziva anomijom, a Fromm (1955) objašnjava kroz tendenciju čovjeka ka otuđenju.

Zabrinutost koja vlada u vezi moderne porodice nije samo reakcija na promjene koje je porodica doživjela i pretrpjela prethodnih stoljeća, već se može posmatrati kao nastojanje da se ustanovi ili ohrabri određena forma porodičnog života i vrijednosti (Robinson, 1993 prema Dalos i Drejper, 2010). Kako su porodi-

ca i porodični život pod uticajem društva i društvenih procesa, tako okruženje u kojem egzistira porodica utiče na njenu efikasnost i funkcionalost gdje se sve društvene slabosti i nemoći prelamaju kroz porodicu (Pašalić-Kreso, 2004).

Kada se govori o bosanskohercegovačkoj porodici, koja je decenijama baštinila tradicionalna obilježja sa jasnom hijerarhijskom strukturom i patrijarhalnom dominacijom, društvene promjene s početka devedestih godina obilježene ratom, uvjetovale su promjene u prirodi, funkcionalnosti i efikasnosti porodice, koja se naglo našla u situaciji „prepuštenosti samoj sebi“. Transformacijski procesi su za posljedicu ostavili bosanskohercegovačku porodicu u rascjepu između stare, patrijarhalne porodice koja je nekada bila dominantni oblik porodične organizacije, a koja pod pritiskom savremene, demokratske porodice postepeno iščezava (ili je potpuno iščeznula).

Uzimajući u obzir prethodno, može se reći da su se navedene promjene, obilježene turbulentnim postsocijalističkim tranzicijskim procesom, u velikoj mjeri reflektirale na porodicu. Uprkos svemu tome, bosanskohercegovačka porodica je okrenuta ka familizmu, gdje porodica i porodične veze još uvijek zauzimaju bitno mjesto u životima pojedinaca.

Koliko god transformacijski procesi nastojali potisnuti tradicionalnu porodicu, Dalos i Drejper (2010) smatraju da možemo biti „za ili protiv“ tradicionalne porodice, ali ona u svakom slučaju, predstavlja (ili je predstavljala) svojevrsan podsjetnik za način razmišljanja, osjećanja i izbore. S druge strane, ni moderna porodica kako Ekerman (1987) navodi još uvijek se ne može smatrati definitivnom tvorevinom i čvrsto struktuisanim oblikom porodične organizacije. Ipak, svjedoci smo danas da unutar zapadnih i drugih društava postoji više porodičnih oblika življenja. Postavlja se pitanje kako ljudi grade sopstvene modele porodičnog života?

Odluke koje se nalaze pred prosječnom mladom osobom poput: da li ću se vjenčati ili živjeti u vanbračnoj zajednici, kada ću se vjenčati, hoću li imati djecu, na koji način, da li će to biti medicinski potpomognuto, koliko djece ću imati, kome ću prepustiti brigu o djeci, treba li da se razvedem ili živim u nesretnom braku... – su odluke koje se naizgled donose autonomno, ali ipak ovise i rezultat su ličnih iskustava, porodične tradicije i društvenih diskursa. Ovu međuzavisnost pojedinca i porodice Ekermen (1987) objašnjava kroz iskonsku potrebu čovjeka da život proživljava u zajednici. Ukazujući na tijesnu vezu između porodice i društva u kojoj se porodica razvija, Alić (2012) ističe da pozicija i stanje u porodici govori o čovjeku jednog vremena, ali i ukupnim društvenim odnosima jedne epohe.

S druge strane, vrijednost i stanje jednog društva zapravo je slika stanja i vrijednosti porodice, kao jedne od ključnih instanci. Kako stabilnost i promjene koje određuju porodicu govore i o karakteru društva i kulture, Erlich (1971) smatra da je upravo ambijent u kojem porodica funkcionira ključna determinanta uspjehnosti bilo kakvog odgojnog djelovanja.

Sagledavajući transformacijske procese, promjene koje je porodica pretrpjela mogu se sagledati kroz promjene u roditeljstvu, braku, autoritetu, ulogama i moći. Uprkos tome što se savremena porodica izborila za privatnost, izgubila je nekadašnju emocionalnu i socijalnu bliskost između članova porodice. Nekada su saznanja, vjerovanja, vrijednosti i norme zavisili od autoriteta odraslih, stroge patrijarhalne hijerarhije, gdje su mladi mnogo ranije socijalno sazrijevali i preuzimali uloge odraslih.

Danas, svjedočimo pomjeranju granica, gdje se osamostaljivanje mladih i preuzimanje uloge odrasle osobe pomjera kasnim dvadesetim ili ranim tridesetim godinama života. Ovim promjenama u društvu doprinose brojne druge promjene poput sveprisutni razvodi, popularne kohabitacijske veze, sve veći broj jednoroditeljskih porodica, maloljetnih majki, samohranih roditelja, rekombiniranih porodica, kratkotrajnih ljubavi i još kraćih brakova, te porodica sa jednim djetetom. Nabrojane promjene svjedoče dramatičnim promjenama karaktera življenja, s toga Alić (2012) smatra da konstatacija da su „mladi danas potpuno drugačiji“, ustvari, potvrđuje transformaciju i tranziciju kulture kojoj pripadamo.

Velike promjene u položaju djece i mladih u porodici nameću pitanje: kako, uistinu, izgleda život mladih u savremenoj porodici? Mladi su danas, oslobođeni autoritativnosti roditelja, slobodni duhom i otvoreni za promjene, ali više nego ikada očekuju da upravo porodica zadovolji i ispuni njihove postavljene ciljeve. S druge strane roditelji žele da kroz djecu dožive svoje emocionalno ispunjenje, a da bi odgovorili ovom zahtjevnom zadatku koji je postavljen pred modernog roditelja „ljubav, emocije, nježnost, majčinstvo, bliskost često se nesvjesno instrumentalizuju od strane roditelja da bi se ostvarili pozitivni odgovori djece,“ (Green, 1960 prema Milić, 2007: 168).

Iako se u ranijim vremenima u bosanskohercegovačkoj patrijarhalnoj, autoritarnoj porodici insistiralo na nadzoru, zabranama, sankcijama i kontroli u odgoju, danas roditelji sve češće bez iznim-

ke i bezuvjetno iskazuju brižnost, odobravaju i podržavaju sve što djeca rade.

Da su zabilježene velike promjene roditeljskog ponašanja u Bosni i Hercegovini, pokazuju rezultati istraživanja Pašalić-Kreso i Alić (2017) gdje polovina ispitanika-djece svoje roditelje procjenjuje visoko emocionalno i nisko kontrolirajuće, što odgovara opisu permisivnog roditeljstva (42,7% ispitanika djece svoje majke procjenjuje kao visoko brižne, a nisko kontrolirajuće), slični odnosi zapažaju se i u pogledu procjene oca (čak 44,7% djece svoje očeve procjenjuje kao visoko emotivne, a nisko kontrolirajuće). Tako Recalcatti (2014) navodi da svjedočimo vremenu „pada patrijarhalnosti i zalasku boga oca gdje se gubi čvrsti oslonac očevog autoriteta“ (Recalcatti, 2014:47).

Kako je u savremenoj porodici autoritativnost roditelja potpuno išezla, djeca su postala „životni projekat“ roditelja (Milić, 2007) koji su spremni da preuzimaju na sebe sve više obaveza, odgovornosti i troškova oko djece i mladih. S druge strane, mladi su postali zatvoreni, nevidljivi, učahureni u okrilju porodice i nespremni za društvo. Pri tom, savremena porodica i u ekonomskom pogledu nastoji obezbijediti djeci i mladima optimalne, ponekad i maksimalne materijalne uslove za njihovo odrastanje. Milić (2007) navodi da su mladi danas u stanju ne samo da zadovolje obogaćen i proširen repertoar svojih osnovnih potreba, već im obilje omogućava da veoma rano krenu da samostalno izgrađuju vlastiti identitet. Ali, „to je samo prividno blagostanje i sloboda izbora“ (Milić, 2007:167) jer iza mlade osobe stoji potpuna ekonomska i finansijska ovisnost od roditelja.

Hipotezu da mladi u Bosni i Hercegovini imaju visoka potrošačka očekivanja potvrđuju rezultati istraživanja Žige i sarad. (2015) koji pokazuju da mladi najčešće svoje slobodno vrijeme provode u zabavnim aktivnostima, pri čemu visok procenat njih provodi vrijeme korištenjem medija, interneta i društvenih mreža. Također, za mlade je vrlo važno da dobro izgledaju, te vjeruju da je nošenje markirane odjeće „cool“. U prethodnom poglavlju Turcilo navodi da mladi u Bosni i Hercegovini uživaju u kupovini (33,9% njih kažu da idu u shopping barem jednom sedmično), dok 39% mladih smatra da je nošenje markirane odjeće važno ili vrlo važno.

Iza ovog hedonističkog stila života i popularnog omladinskog konzumerizma krije se finansijska nesamostalnost mladih i finansijska (ne)moć roditelja čije zarade i standardi sve manje mogu da prate trend koji razvija podkultura mladih.

Današnje generacije, oslobođene tradicionalnih, konzervativnih i sputavajućih normi imaju obezbijeđena sva prava i mogućnost za nesmetani razvoj, s toga se većina mladih odlučuje na rano napuštanje porodice.

Situacija u Bosni i Hercegovini je nešto drugačija za razliku od razvijenih država, jer je formalna zrelost i samostalnost mladih ograničena i obilježena situacijom „produžene mladosti“. Mladi u Bosni i Hercegovini su ekonomski i finansijski zavisni od svojih roditelja najčešće zbog sve dužeg školovanja koje ih u pojedinim profesijama onemogućava da do svojih srednjih godina steknu profesionalni status u društvu. Osim toga, sve je veći broj mladih koji nakon završetka školovanja ne mogu da pronađu odgovara-

juće zaposlenje, te su primorani da svoj život grade u roditeljskom domu, gdje njihova samostalnost i sloboda ostaju nerealizovani. U zavisničkom položaju i produženom školovanju mladi u Bosni i Hercegovini se sporije i teže odlučuju na brak, eksperimentišu sa različitim praksama u vezi sa zajedničkim životom, imaju drugačije poglede na brak i seksualno ponašanje, za razliku od onih koje su imale prethodne generacije.

Iz prethodno navedenog, može se zaključiti da je tradicionalno poimanje porodice kroz dominaciju autokratskog odgoja i stroge kontrole roditelja iščezao. Život mlade osobe više se ne odigrava po ustaljenoj šemi „djetinjstvo-školovanje-posao-napuštanje roditeljske kuće-brak“, već je pun izazova i fleksibilnosti. Izbor škole, zanimanje, bračnog partnera danas su lična, a ne porodična stvar. S druge strane, društvene promjene su pred mladu osobu stavile velika očekivanja i teret odgovornost kojeg nisu u stanju da ispune zbog čega se javlja osjećaj nesigurnosti i zavisnosti.

Proturječnost mladih naizgled obilježena bijegom od porodice i porodičnih vrijednosti, ustvari, potvrđuje da je u turbulentnom vremenu obilježenom transformacijskim procesima, kako Rudinesko (2012) smatra upravo porodica pozvana da svojom ljubavi i bliskoću pomogne mladoj osobi da pronađe sigurno mjesto u društvu.

ŽIVOT MLADIH U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ PORODICI

S obzirom na gore navedeno, ovo istraživanje traži odgovor na temeljno pitanje koliko je porodica bitan faktor u životu mladih u Bosni i Hercegovini. Na osnovu empirijskih pokazatelja koji se odnose na porodicu u bosanskohercegovačkom društvu, može se zaključiti sljedeće:

Najveći broj mladih u domaćinstvu živi sa roditeljima (preko 80 %) i braćom i sestrama (34.8%). S roditeljima značajno češće žive mladi u dobi od 14 do 22 godine koji se još uvijek školuju ili su nezaposleni. Mladi koji žive s partnerom (17.3 %), najčešće su završili formalno obrazovanje i eventualno pronašli zaposlenje.

Interesantan podatak je da 11.9 % mladih u domaćinstvu živi sa djedom i/ili nanom. Iz navedenog je vidljivo da su, pod utjecajem društvenih promjena, trogeneracijske porodice koje su egzistirale u bosanskohercegovačkom društvu prije nekoliko desetljeća zastupljene u manjem omjeru. Štoviše, danas možemo govoriti o dominantnoj formi dvogeneracijske porodice u kojoj u zajedničkom domaćinstvu najčešće žive roditelji i djeca. Najveći broj mladih, (47.5 %) živi u tročlanim, dok 38.5 % živi u četveročlanim porodicama. Navedeni pokazatelji ukazuju da, savremenu bosanskohercegovačku porodicu još uvijek karakterišu odrednice tradicionalnog tipa društva (Žiga i dr., 2015), ali ne možemo zanezariti krupne društvene promjene koje utiču na promjene porodičnih funkcija i strukture (Pašalić-Kreso i Alić, 2017).

Da mladi u zemljama Jugoistočne Evrope, za razliku od svojih vršnjaka na sjeveru Evrope imaju tendenciju produženog ostanaka u roditeljskoj kući (Chorosewitz i Wolff, 2010) potvrđuje podatak

da 77.4 % mladih u Bosni i Hercegovini živi u roditeljskom domu. S toga je bilo značajno dobiti uvid u razloge zajedničkog života s roditeljima: čak 59.9 % mladih to smatra najjednostavnijim rješenjem, dok 35.8 % mladih navodi da im finansijski razlozi ne dozvoljavaju da žive samostalno.

Među mladima koji zajednički život s roditeljima procjenjuju praktičnijim i jednostavnijim rješenjem preovladavaju ispitanici u dobi od 14 do 17 godine (njih 43,3 %), ali nije zanemariv podatak da 30,6 % mladih u dobi od 18 do 22 godine dijele iste stavove. Uzimajući u obzir da su mladi u ovom periodu još uvijek u procesu školovanja i nedovoljno zreli za samostalan život, za očekivati je da život s roditeljima procjenjuju lakšim, sigurnijim i boljim.

S druge strane, mladi koji imaju više od 23 godine (58.1 %), a koji žive s roditeljima zbog finansijskih razloga, najčešće su zaokružili svoje obrazovanje i pri tome ih je većina nezaposlena jer nisu uspjeli ući na tržište rada. Interesantan je podatak da se svaka treća mlada osoba u Bosni i Hercegovini izjašnjava da bi živjeli samostalno, ukoliko bi im finansijske mogućnosti to dozvoljavale.

Može se zaključiti da mladi u bosanskohercegovačkom društvu razvijaju osjećaj za autonomni generacijski identitet, ali razdoblje njihove finansijske ovisnosti i segregacije od roditelja se produžava. Pri tom, mladi računaju na podršku i pomoć od bliskih osoba iz svoje socijalne mreže; roditelji ili rodbina pokrivaju osnovne potrebe većine mladih u Bosni i Hercegovini, iza kojih se kriju želje za okončanjem školovanja, zapošljavanjem, potpunim osamostalivanjem i osnivanjem vlastite porodice.

Produženo obrazovanje i finansijska ovisnost usporava i odgađa ulazak mladih u svijet odraslih, a nemogućnost osamostaljenja i nedostatak privatnosti dodatno potenciraju „kontrolnu“ slobodnih aktivnosti mladih. Tako navedeni podaci, ustvari, ukazuju na činjenicu da mladi u Bosni i Hercegovini sazrijevaju sporije nego ranije.

ODNOSI S RODITELJIMA: OD AUTORITATIVNIH OBRAZACA DO DEMOKRATSKIH ODNOSA

Pomjeranjem granica, mladi su stalno izloženi novim situacijama i procesima transformacije svakodnevnog življenja. Evidentno je da su društvene promjene dovele do promjena u obliku, statusu ali i odnosima unutar porodice. Novija istraživanja kvalitet odnosa mladih s roditeljima najčešće objašnjavaju kroz međusobno udaljavanje i otuđenost.

Opisujući međugeneracijski jaz između mladih i njihovih roditelja, Car (2013) je mišljenja da je danas slabija vjerojatnost da će mladi, za razliku od svojih roditelja sklopiti brak, da će se družiti s ljudima sličnog socijalnog porijekla, da će imati slične životne stilove i karijere kao njihovi roditelji ili da će ostati bliski s njima i svoju djecu tradicionalno odgajati. I ranija istraživanja (Bradley, 1997; Ingelhart, 1997; Wyn, Dwyer, 1999; Miles, 2000; Ule, 2000, prema Ilišin i Radin, 2007) su ukazala da modernizacijski procesi u savremenom društvu pridonose slabljenju tradicionalnih veza i načina prenošenja vrijednosti i obrazaca ponašanja s generacije

na generaciju. Ipak, rezultati provedenog istraživanja su ukazali da mladi u Bosni i Hercegovini važnost pridaju vrijednostima koje njeguju (ili su njegovali) njihovi roditelji.

Tako mladi (55.8%), žele odgajati svoju djecu na skoro isti način kako su to činili njihovi roditelji, 16.1% njih želi učiniti na identičan način, dok 19.4% mladih želi to učiniti drugačije. Može se konstatovati da, uprkos tome što su društvene promjene nagrizle važnost porodice kao političke, socijalne i ekonomske zajednice, u bosanskohercegovačkom društvu mladi su još uvijek okrenuti ka porodici. Tako značajna pitanja, poput izbora zanimanja, bračnog partnera, mjesta stanovanja, načina odgoja djece-su pitanja koja se razmatraju unutar porodice.

Demokratsko društvo iziskuje udaljšavanje od autoritarnog obrasca tradicionalnih uloga (na prvom mjestu autoritet oca) u porodici koji bivaju zamijenjeni demokratskim odnosima prožetim osjećajem emocionalne sigurnosti mladih, nezavisnosti, solidarnosti i lične slobode. U tom duhu, najveći broj mladih u Bosni i Hercegovini (87.6%) izjašnjava se da odluke donose samostalno. S druge strane, uprkos tome što žive u vremenu liberalizma i individualizma, mladima u bosanskohercegovačkom društvu je potrebna pomoć u suočavanju sa savremenim izazovima.

Zbog nedostatka vještina koje im trebaju kako bi donijeli racionalne odluke s pozitivnim ishodima, mladi, ipak, očekuju podršku od roditelja. U provedenom istraživanju mladi (55.3%) navode da njihovi roditelji sudjeluju u važnim životnim odlukama, s tim da prednjače odgovori mladih ispitanika koji se još uvijek školuju i žive sa svojim roditeljima. Na važne životne odluke mladih najveći utjecaj imaju majke (70.8%). Da je tradicionalni autoritet oca u bosanskohercegovačkim porodicama oslabljen, govori podataka da svega 62.4% mladih izjavljuje da otac ima utjecaj na njihove bitne životne odluke. Druge studije također ukazuju da je bliskost između očeva i djece manja od one između majki i djece. Ako navedene nalaze uporedimo sa rezultatima istraživanja među mladima iz Hrvatske (Ilišin i dr., 2013) vidimo da i kod njih majke značajnije utiču na bitne odluke u njihovom životu (43,4%) nego očevi (27,2%). Iste stavove iskazuju i mladi u Sloveniji (u 47% slučajeva na njihove bitne odluke utiču majke a tek u 25% očevi) (Flere i dr., 2014).

Mladi koji navode da najčešće sami donose odluke bez utjecaja roditelja su češće stariji ispitanici koji imaju iznad 23 godine (61.8%), i najčešće su završili svoje obrazovanje. Zanimljivo je da mlade žene prevladavaju u skupini onih na čije odluke utiču ostale osobe, ponajprije partneri (69.8%), dok se samo 30.2% mladih muškaraca izjašnjava da na njihove odluke utiču partnerice.

Da je u Bosni i Hercegovini porodica izuzetno važan dio identiteta mladih govore podaci da im je u bitnim životnim odlukama pored roditelja značajno mišljenje braće (11.4%), sestara (12.8%), ali i deda (3.1%) i nana/baka (4.9%).

BRAK – PLAN ZA BUDUĆNOST?

Usmjerenost mladih u Bosni i Hercegovini na planiranje porodičnog života je veoma izražena: 94.6% mladih svoju budućnost planira u okrilju bračne zajednice, dok mali je udio onih koji planiraju osnovati vanbračnu zajednicu (svega 1.3%). Nadalje, mali broj mladih planiraju osnovati brak bez djece (1,4%), dok 0,4% njih zamišljaju život sa partnerom bez djece, 2% sebe u budućnosti vide kao neudate/neoženjene i bez djece, a svega 0,3% kao samohrane roditelje.

Stavovi mladih po pitanju braka se razlikuju shodno sociodemografskim obilježjima. Tako mladi koji imaju iznad 23 godine života češće sebe u budućnosti vide u okrilju bračne zajednice, za razliku od mladih u dobi od 18 do 22 godine. Ukoliko se uzme u obzir da se radi o mladima koji su još uvijek u procesu školovanja, nije neobično da u ovim godinama, zarad ostvarivanja na profesionalnom planu, veću važnost pridaju obrazovanju i karijeri.

Ukoliko uporedimo stavove mladih u Bosni i Hercegovini po pitanju braka sa stavovima mladih u susjednim državama (Flere i ostali, 2014), gdje u Sloveniji 61% mladih planira zasnovati bračnu zajednicu, u Hrvatskoj 76%, a na Kosovu 87%, više preferiraju kohabitaciju (u Sloveniji 24% mladih želi živjeti u vanbračnoj zajednici, dok u Hrvatskoj i Kosovu 6%), može se zaključiti da su mladi u bosanskohercegovačkom društvu mnogo više naklonjeni braku i porodici negoli njihovi vršnjaci u susjednim državama.

Kada je u pitanju projekcija vlastite budućnosti mladih, nisu uočene statistički značajne razlike s obzirom na spol (i djevojke i mladi muškarci podjednako sebe u budućnosti vide u braku). Bitno je uočiti da mladi koji su završili srednje obrazovanje (42.6%) češće se vide u braku, za razliku od mladih koji su visokoobrazovani (svega 14.3% mladih sa fakultetskom diplomom planiraju brak u skorijoj budućnosti).

Da je mladima porodica bitan segment života govore podaci da se mladi u Bosni i Hercegovini žele ostvariti (ili su se već ostvarili) u roditeljskoj ulozi, gdje 8.2% njih ima jedno dijete, dok 3.4% ispitanika ima dvoje djece. Mladi u Bosni i Hercegovini najčešće planiraju imati manji broj djece (59.7% želi imati dvoje djece, a 22,7% njih troje djece). Ovakvoj situaciji i smanjenju broja djece su svakako doprinijele brojne sociodemografske, socioekonomske i kulturološke promjene u sveukupnom položaju mladih.

Danas, mladi u sve većem broju nastavljaju obrazovanje, kasnije stupaju u brak, kasnije se odlučuju za roditeljstvo najčešće da bi poboljšali svoje profesionalne šanse, te u većem broju ulaze na tržište rada. Pored toga što produženo obrazovanje i otežano zapošljavanje rezultiraju usporenim socioekonomskim osamostaljšivanjem, donose brojne promjene u strukturi i dinamici porodice, zbog čega mladi promišljeno odgađaju sklapanje braka i stvaranje vlastitog potomstva. Tako većina mladih dijeli mišljenje da su kasne dvadesete (period od 25 do 30 godine) najbolje godine za rađanje prvog djeteta.

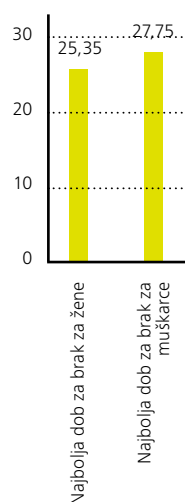
Da su porodica i potomstvo vrlo visoko rangirani na skali društvenih vrijednosti mladih u Bosni i Hercegovini govori podatak da 57.7% njih smatra da je za sretan život bitno imati partnera, a

69.8 % ispitanika smatra da je bitno imati i djecu. Pored porodičnog života, mladi smatraju da je za sretan život izrazito važno živjeti u dobroj državi (61.0 %), te imati dosta prijatelja (37.3 %). Iz navedenog se može zapaziti da mladi još uvijek visoko vrednuju porodične vrijednosti temeljene na braku.

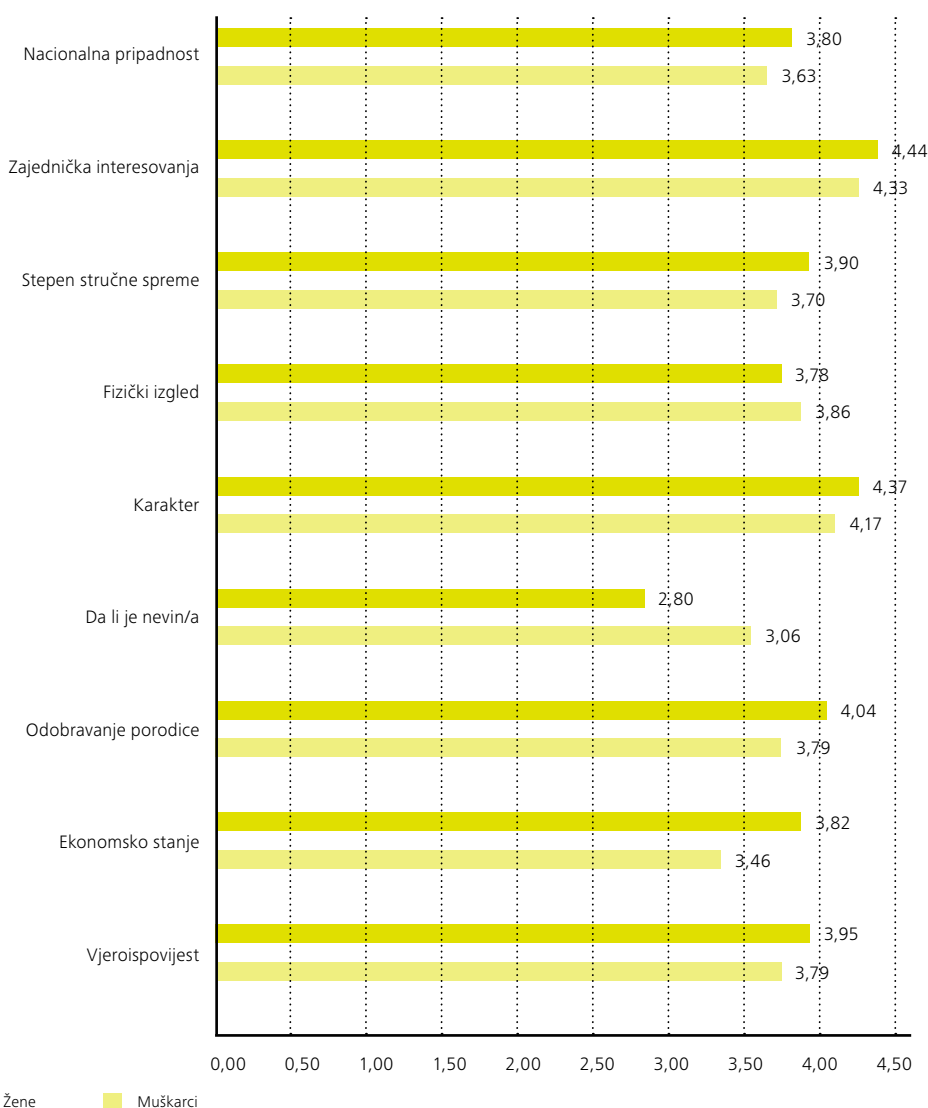
Kako u savremenim razvijenim društvima opada važnost institucije braka, novije generacije mladih tendiraju kasnijem sklapanju braka. Mladi procijenjuju da su najbolje godine za sklapanje braka godine kasnije mladosti, za žene je to 25. godina života, a za muškarce razdoblje od 25-te do 29.5 godine (prosjeak 27.7). Istih stavova su i mladi u susjednim državama. Prema podacima iz Studije o mladima iz 2013. godine u Sloveniji mladi procijenjuju da su za ženu najbolje godine ulaska u brak 29, u Hrvatskoj 27 i na Kosovu 26, dok su za muškarce u Sloveniji 31, u Hrvatskoj 30, a na Kosovu 24.

Uzrok odgađanja braka do kasnih dvadesetih godina treba tražiti u otežanom socioekonomskom osamostaljivanju. Tako mladi važnost pridaju završenom obrazovnom procesu koji omogućava ličnu sigurnost i materijalne uslove koji su ključni preduslov za brak.

GRAFIKON 4: Stavovi mladih o najboljim godinama za ulazak u brak

GRAFIKON 5: Rang ljestvica faktora važnih za izbor bračnog partnera s obzirom na spol

Kako većina mladih planira osnovati bračnu zajednicu, bilo je interesantno ispitati koji kriterij su važni pri izboru bračnog partnera. Iz prikazanih podataka vidljivo je da je mladima pri izboru bračnog partnera izrazito važno da imaju zajedničke interese (52.5%), mladi pridaju značaj ličnim i psihičkim osobinama bračnog partnera (48.9%).

Preko 60% mladih ne pridaju značaj vjeroispovijesti kod izbora bračnog partnera, a više od tri četvrtine njih u tom kontekstu ne smatraju bitnom ni nacionalnu pripadnost.

Komparirajući ove podatke sa podacima iz Studije o mladima u BiH (2015) ne uočava se velika razlika. Kod izbora bračnog partnera, mladi u ispitivanju 2015. godine su na prvom mjestu stavili zajedničke interese (84,3%), zatim ličnost (81,8%), a tek onda vjersku pripadnost (66,2%) i nacionalno porijeklo (58%).

Žiga i drugi (2015: 83) su utvrdili da „navedeno pokazuje da je, uprkos nedavnom ratnom sukobu na ovim prostorima, kod velikog broja mladih još uvijek prisutna spremnost da stupe u brak sa osobama koje nisu sa istog područja, etničke i vjerske pripadnosti, odnosno da su im kod odabira bračnog partnera bitniji «karakter osobe», «zajednički interesi» i sl. Ovi nalazi potvrđuju viševjekovnu otvorenost i toleranciju prema kulturološkim, religijskim i drugim vidovima različitosti.“

Evidentan je i značaj podrške porodici pri kreiranju sopstvenog života, tome u prilog govori podatak da je 30% mladima izrazito bitno odobrenje porodice pri izboru bračnog druga. Najmanje pažnje pri izboru bračnog partnera mladi pridaju važnost nivou obrazovanja (19.9%), ekonomskom statusu (18.2%), fizičkom izgled (18.0%) dok je pitanje djevičanstva najniže ranigirano na ljestvici važnih faktora za izbor bračnog druga (17%).

Značajno je primjetiti da mlađa dobna skupina visoko vrednuje odobrenje porodice pri odabiru budućeg saputnika, dok starija skupina ističe zajedničke interese, osobnost i vjerska uvjerenja kao bitne faktore za izbor bračnog partnera. Uočena je značajna razlika u stavovima po pitanju spola, tako je djevojkama pri izboru bračnog partnera izrazito važno odobrenje porodice, dok muškarcima više pridaju važnosti djevičanstvu.

Pored porodice, mladima je izrazito važno da kreiraju socijalne mreže. Kako je uticaj vršnjaka, posebno u mlađoj životnoj dobi izrazito visok, onda je nesumnjivo da prijatelji učestvuju u donošenju bitnih životnih odluka mladih. Da mladi u Bosni i Hercegovini imaju razgranate socijalne mreže ukazuju podaci da najčešće imaju prijatelje različitog socijalnog statusa (84.7%), različite religije (81.4%), različitog etničkog porijekla (76.9%), te prijatelje koji govore različite jezike (47.6%). Također, u prethodnom poglavlju Kapidžić kaže da ta prijateljstva zapravo pokazuju potencijal mladih da potiču povezivanje društvenog kapitala.

Na osnovu navedenih pokazatelja, može se izvesti zaključak da mladi u Bosni i Hercegovini najčešće žive u roditeljskom domu, u kojem ostaju do kasne mladosti. Opterećeni finansijskim razlozima, obrazovani i bez posla, najveću potporu nalaze u porodičnom okruženju. Sve duže se školuju, sve češće odgađaju brak, ali to ih ne sprečava da svoju budućnost zamišljaju u okrilju vlastite porodice. Nadalje, smatraju da je za zadovoljstvo u životu bitno imati

bračnog partnera i djecu. Mladi u Bosni i Hercegovini generalno i dalje vjeruju u brak, pridaju značaj familizmu i podršku koju im pruža porodica.

Da je bosanskohercegovačka porodica na raskršću između tradicionalne i moderne, najbolje oslikavaju mladi kojima je, uprkos autonomiji i individualizmu, bitna podrška porodice pri kreiranju sopstvenog života, a najvažnije životne odluke još uvijek donose unutar porodice.

KLJUČNI NALAZI

- Mladi u Bosni i Hercegovini, zbog produženog školovanja, otežanog i neadekvatnog zapošljavanja, pod pritiskom neizvjesnosti i nesigurnosti, svoju samostalnost odlažu do kasnih dvadesetih godina života.
- Svaka treća mlada osoba u Bosni i Hercegovini želi da živi samostalno, ali im to ne dozvoljavaju finansijske mogućnosti
- Mladi u bosanskohercegovačkom društvu su još uvijek okrenuti ka porodici, gdje su značajna pitanja, poput izbora zanimanja, bračnog partnera, mjesta stanovanja, načina odgoja djece-odluke koje naizgled donose autonomno, ali ipak u okrilju porodice.
- Usmjerenost mladih u Bosni i Hercegovini na planiranje porodičnog života je vrlo izražena, najveći dio mladih svoju budućnost planira u okrilju bračne zajednice.
- Mladi procjenjuju da su najbolje godine za sklapanje braka godine kasnije mladosti, za žene je to 25. godina života, a za muškarce razdoblje od 25-te do 29.5 godine. Oni se žele ostvariti u roditeljskoj ulozi i najčešće planiraju imati manji broj djece. Većina mladih dijeli mišljenje da je period od 25 do 30 godina života najbolji za rađanje prvog djeteta.
- Mladi u Bosni i Hercegovini pridaju značaj prijateljstvima koja u većini slučajeva nadilaze vjerske, etničke i klasne razlike.

8

MOBILNOST

Sanela Šadić

UZROCI I EFEKTI MIGRACIJA

Ljudi migriraju iz različitih razloga i bez obzira da li su uzroci progoni, ratovi ili ekonomske prilike, njihova motivacija uglavnom je povezana sa očuvanjem fizičkog i psihičkog integriteta i boljim životnim uslovima. Samo u posljednjih nekoliko godina Bosna i Hercegovina se suočava sa jednom novom dimenzijom migracija zbog čega su evidentne ogromne promjene u društvenom, ekonomskom i demografskom smislu. Iako se današnje ekonomske migracije često opisuju kao dobrovoljne, nemogućnost pojedinca da zadovolji osnovne egzistencijalne potrebe i dostojanstveno živi otvara mnoga pitanja, uključujući i to koliko je dobrovoljna njihova odluka o napuštanju zemlju.

Pitanje s kojim se suočava gotovo svaka mlada osoba je – Da li je bolje otići u nepoznatao ili ostati i popunjavati dugačke spiskove službi za zapošljavanje? Stvorila se takva klima u kojoj se čini da samo "gubitnici" ostaju, a hrabri i agilni odlaze. Mladi ljudi su po prirodi nestrpljivi i žele "sve i odmah", a na koncu, više niko nema vremena za čekanje, posebno u jednom ovako neizvjesnom ambijentu. Ipak, birajući između dvije teške odluke-otići ili ostati-mladi se sve češće odlučuju otići. Život u inostranstvu nije lagan, ali uprkos svim nedaćama koje čekaju čovjeka u prilagođavanju novoj sredini i svim izazovima na tom putu, kako u privatnom i profesionalnom smislu, mladi ljudi su odlučni da ostvare svoj plan.

Demografske promjene, kako zbog negativnog prirodnog priraštaja, tako i zbog sve većeg odlaska mladih koji poprima obilježja egzodusa, zabrinjavajuće su. Stručnjaci upozoravaju na smanjenje populacije u naredne tri decenije za oko četvrtinu (Aljazeera Balkans, 2017). Ukoliko se nastavi ovakav tempo emigracije izvjesno je da će ovo biti društvo starih, radno neaktivnih i izdržanih. Istovremeno, u promjeni socijalne i demografske slike društva učestvuje sve veći udio imigracije koji je još uvijek neistražen. Bosna i Hercegovina nije privlačna imigraciji kao tržište rada ili povoljan ambijent za poduzetništvo, već je potaknuta drugim motivima. Iako se migracioni tokovi evidentno dešavaju u različitim pravcima,

predmet ove analize su unutarne i vanjske migracije mladih u Bosni i Hercegovini.

Mladi predstavljaju najvažniji resurs svakog društva koji čini četvrtinu ukupne bosanskohercegovačke populacije, a njihov masovni odlazak ima dalekosežne posljedice. Posljednja istraživanja o mladima pokazuju da najveći broj mladih ljudi želi napustiti zemlju. Tako prethodna studija o mladima navodi podatak da 49,2% mladih želi napustiti zemlju (Žiga et.al, 2015), dok nešto ranija studija Instituta za razvoj mladih KULT (2013) upozorava da čak 60% mladih želi otići iz Bosne i Hercegovine. Motivi odlaska mladih u ispitivanoj dobi mogu biti obrazovanje i sticanje novih znanja i iskustava, što je povezano s kreiranjem više životnih mogućnosti i lakšim zapošljavanjem. Ipak, uzroci odlaska uglavnom se vežu za makro ekonomske faktore kakvi su nezaposlenost, koja je u populaciji mladih između 15–24 godine izrazito visoka i prema podacima Agencije za statistiku (2017) doseže 54,3%. Kao osnovne razloge odlaska u inostranstvo mladi navode korupciju, nezaposlenost, loš životni standard i besperspektivnost (KULT, 2013). Čini se da su mladi svjesni situacije u društvu, pa tako jedan srednjoškolar iz Brčko Distrikta sumira utisak da pozicija mladih „zavisí od toga ko su nam roditelji, na kojim radnim mjestima su i u koju stranku su učlanjeni“ (Jerković Ibrahimović, 2018).

Nezaposlene mlade osobe izložene su višestrukim rizicima od društvene isključenosti, siromaštva, stigmatizacije, pa čak i dugoročne društvene izolovanosti, naročito ako se uzme u obzir činjenica da „svako dugotrajnije nekorištenje stečenih znanja i vještina vodi gubitku sposobnosti i zastarijevanju znanja i time smanjivanju upošljivosti“ (Žiga i dr., 2015: 70). Posljedice nemogućnosti zapošljavanja u struci ima dugoročne posljedice na mikro-makro razini i predstavljaju ozbiljan gubitak ljudskog i socijalnog kapitala. Ukoliko uzmemo u obzir koliko traje npr. školovanje jednog doktora, inženjera, stomatologa, pilota, kao i sociologa, pedagoga ili bilo kojeg drugog stručnjaka, pored finansijskog gubitka koji prizilazi nemogućnošću njihovog zapošljavanja i odlaskom u inostranstvo predstavlja ozbiljan ljudski gubitak. Prema nekim proračunima školovanje jednog doktora košta oko milion maraka, a u jednoj

godini otišlo je oko 350 ljekara (Bljesak, 2017). Nije teško sračunati koliki je to finansijski gubitak, a da ne govorimo o posljedicama na cjelokupan sistem zdravstvenog osiguranja i kvalitet usluga. Srednje medicinske škole i studije medicine postale su najatraktivnije obrazovne institucije ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u regionu, ponajviše zbog njemačkog tržišta rada koje traži medicinske radnike, nudeći veoma privlačne uslove rada.

Odlazak mladih ima dugoročne posljedice po demografsku strukturu društva. Bh. društvo postaje društvo starih i nije teško pretpostaviti kako će demografska slika izgledati za koju deceniju. Podaci Eurostata iz 2012. ukazuju na to da će u sljedeće tri decenije zavisnost starijih osoba postati globalni problem, a ovakve vrste usluga nemaju alternativu. Za naše starije će odustvo srodnika i mladih općenito biti ozbiljan problem, a potrebe za ovakvim vrstama usluga će biti naglašene.

Gubitak ljudskog kapitala, posebno mladih školovanih kadrova ima za posljedicu smanjenje nacionalne konkurentnosti na globalnoj razini (Milio, 2012), gdje su znanje i tehnologije najmoćniji kapital. S druge strane, neki istraživači ističu da „povećanje razine ljudskog kapitala ne mora nužno dovesti do razvoja neke zemlje“ (Clemens, 2009, prema Milio, 2012). Prezasićenost tržišta rada nesumnjivo diktira ove procese, jednako kao i korupcija i nepotizam. Svjedoci smo kako neselektivna hiperprodukcija visokobrazovanih kadrova ne doprinosi razvoju ljudskog kapitala, već, naprotiv, stvara armiju nezaposlenih kadrova koje tržište rada ne može apsorbirati.

U društvu se dugo sedimentiralo loše iskustvo kroz niz negativnih faktora u okruženju, zbog čega se odlazak nameće kao „logično rješenje“ problema nezaposlenosti, siromaštva, političke nestabilnosti i opće socijalne nesigurnosti. Ovakva klima postala je zarazna i jedino je bitno da se ide vani. Čak i veoma mlade osobe imaju ideju odlaska smatrajući to jedinom opcijom za prosperitetnu budućnost. Više nego ikad ranije roditelji sve više investitaju u djecu kroz učenje jezika, čime se povećava fond znanja, ali i kreiraju veće mogućnosti kasnije u životu. Većina migranata su mladi ljudi koji teže socijalnoj sigurnosti i boljem kvalitetu života, kao i sticanju novih i različitih iskustava. Nije rijetkost, nažalost, da emigriraju cijele porodice, pa tako rezultati ranijeg istraživanja provedenog među mladima između 15 i 30 godina starosti potvrđuje da se kod 20% njih cijela porodica priprema za odlazak (KULT, prema podacima Bh-indexa, 2018).

Tokom posljednjih nekoliko godina, Evropska unija (EU) je pokrenula niz programa kako bi podstakla mlade osobe da se bave volonterskim radom i tako steknu nova saznanja koja će im pomoći da se prilagode novim zahtjevima tržišta. Otvaranje granica EU prema Bosni i Hercegovini i ukidanje viznog režima u 2010. godini omogućili su slobodno kretanje ljudi. Mnogi državljani Bosne i Hercegovine iskoristili su tu priliku za jačanje primarnih i sekundarnih socijalnih mreža. Značajan broj radno sposobnih stanovnika su to ujedno vidjeli i kao ogromnu priliku da pronađu povremene poslove što je jedini način da obezbijede socijalnu sigurnost za svoju porodicu.

Najnoviji podaci Svjetskog ekonomskog foruma iz 2017. godine prema Indeksu globalne konkurentnosti od 137 država svijeta

Bosna i Hercegovina je na 103. mjestu. Ekonomska nerazvijenost kao osnovni parametar ključni je faktor ovako loše pozicije. Znatno je lošija pozicija kada je riječ o sposobnosti da zadrži telanete ili radnu snagu i nalazi se gotovo na posljednjem 135. mjestu (Schwab, 2017). Stoga željeni cilj „brain gain“ još uvijek izgleda gotovo nemoguć.

„Brain drain“ kao dominantna retorika i koncept sve se više nastoji zamijeniti konceptom „circulating brains“, koji je konačno prepoznat i predstavlja važnu strategiju vlasti. Namjera ovakve strategije je iskorištavanje potencijala iseljeničtva, posebno obrazovane dijasporne, koja je značajan socijalni kapital, ne samo u zemljama prijema, nego i za razvoj zemlje porijekla.

Politika o saradnji sa iseljeničtvom prepoznaje važnost ovog potencijala, a kao poseban segment ove politike odnosi se na *Mobiliziranje ljudskih potencijala, znanja i vještina iseljeničtva* (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 2017). Ovaj document predstavlja pozitivnu perspektivu procesa koji je potpuno logičan i neizbježan. Stoga je ovdje istaknuto da „iseljeničtvo predstavlja veliki ljudski, ekonomski i socijalni potencijal za razvoj Bosne i Hercegovine. Ljudski potencijali podrazumijevaju obrazovanost, stručnost i kvalificiranost iseljeničtva, dok ekonomski resursi uključuju transfer novčanih doznaka iz iseljeničtva, štednju, direktne investicije i trgovinu.“ (Ministarstvo ljudskih prava, 2017:10) Međutim, s druge strane postoji skepticizam dijasporne u mogućnost njihovog doprinosa unaprijeđenju razvoja države i razmjene znanja zbog sumnje u postojanje pozitivne klime i nedovoljne otvorenosti za prenos znanja (Oruč, Alić & Barns, 2011). Nažalost, iskustva povratnika u javnom sektoru u namjeri da prenesu naučena znanja i iskustva su negativna i nailaze na neodobravanje i nemogućnost napredovanja na poslu (Božić, 2015). U oblasti nauke ovakva vrsta kapitala je od neprocjenjive važnosti, kako zbog povezivanja i izgradnje profesionalnih mreža, tako zbog prenosa znanja i unapređenja nauke.

Ukoliko se uzme u obzir činjenica da većina mladih ljudi za sada nije zainteresirana za trajni povratak, strategija „circulating brains“ najbolji je način da se „iskoristiti“ obrazovana dijaspora. Podatak da je u jednoj deceniji (2004–2013) Bosnu i Hercegovinu napustilo je 20.000 visoko obrazovanih uglavnom mladih ljudi (KULT, 2013) govori u prilog činjenici da dijaspora predstavlja ozbiljan socijalni kapital. Ako se tome doda određena nostalgija i želja dijasporne za pomaganjem domovine s jedne, a postojanje interesovanja za njihovo stručno znanje i iskustvo s druge strane, pozitivni rezultati i obostrana korist se čine praktično izvjesnima.

Značaj bosanskohercegovačke dijasporne je i u materijalnom smislu od izuzetne važnosti, a doznake značajan izvor socijalne sigurnosti velikog broja porodica. Visina novčanih pošiljki u ukupnom GDP-u u poslijeratnom periodu kretala se između 15 i 20%, s tendencijom opadanja posljednjih godina. Može se zaključiti da su porodična solidarnost i veoma jake socijalne mreže uspijevale da očuvaju socijalnu stabilnost, čime je uloga države u velikoj mjeri zamijenjena (Jakobsen i Štrabac, 2015).

MOTIVIRANOST, PLANOVI I PREFERENCIJE ZA MIGRACIJU

Uvidom u akademske i novinske članke stižu se bitna saznanja u vezi sa migracijama i egzodusom mladih ljudi. Ova saznanja u velikoj mjeri nadopunjuju rezultati empirijskog istraživanja provedenog među mladima iz Bosne i Hercegovine starosti od 14 do 29 godina, s ciljem da se dobiju što preciznija saznanja o njihovim planovima, razlozima za napuštanje zemlje, preferencijama, poduzetim aktivnostima u pripremi za odlazak i motiviranosti za integraciju u preferiranu zemlju odlaska.

Sve veća nezaposlenost, naročito prisutna upravo u ovoj socijalnoj kategoriji, kao i socijalna nesigurnost, siromaštvo, politička i ekonomska nestabilnost, izražena društvena nejednakost i opšta kriza morala i društvenih vrijednosti izravno utiču na to da većina mladih želi otići u neku drugu zemlju.

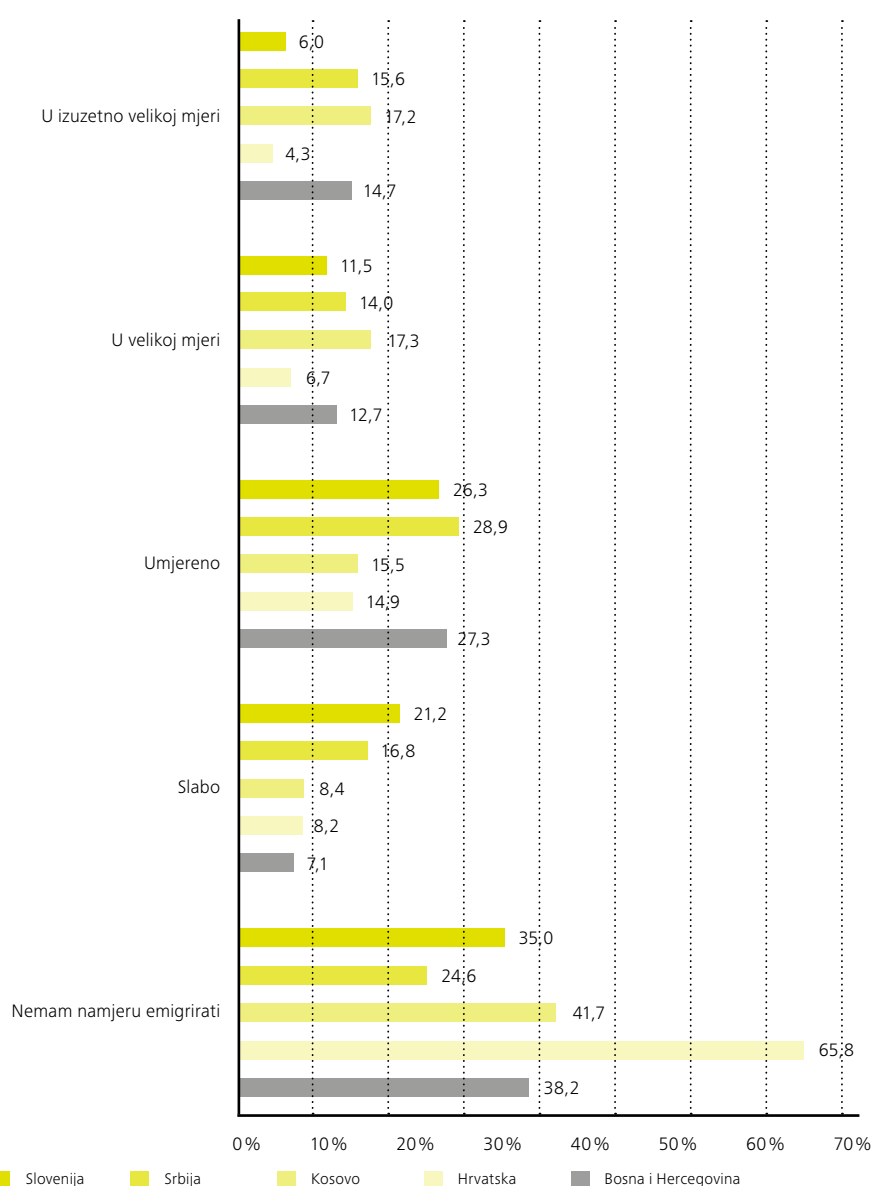
Odgovarajući na pitanje „u kojoj mjeri želite otići u drugu zemlju duže od šest mjeseci (emigrirati)“, 38,2% ispitanika su

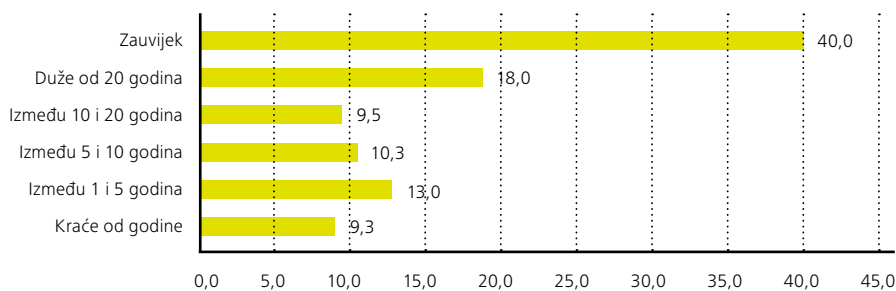
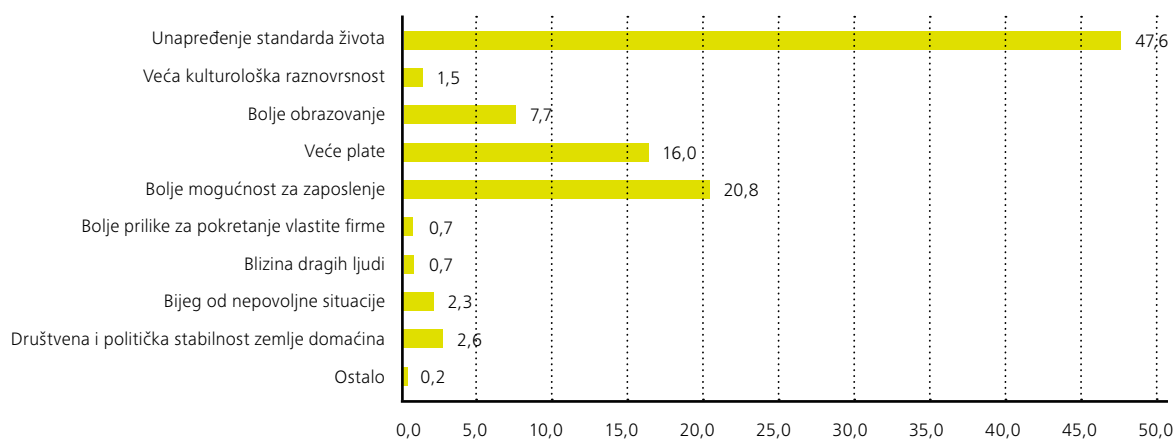
naveli da ne namjeravaju emigrirati, 7,1% da to tek djelomično žele, 27,3% imaju izraženu želju, a 14,7% naročito izraženu želju za odlaskom. Ovi rezultati pokazuju da većina mladih (61,8%) u manjoj ili većoj mjeri žele napustiti zemlju. Ako to uporedimo sa nalazima ranije *Studije o mladima* (Žiga i dr., 2015), vidimo da 12,6% više mladih žele otići iz zemlje nego što je to bio slučaj prije tri godine.

U poređenju sa zemljama regiona, mladi iz Bosne i Hercegovine izrazili su snažniju želju za odlaskom od vršnjaka iz Slovenije i Hrvatske, ali znatno slabiju želju od onih iz Srbije i sa Kosova. Evidentno je da su mladi iz slabije ekonomski razvijenih zemalja više zainteresovani za odlazak.

Dakako, zabrinjavajući je podatak da 40% mladih želi da napusti zemlju zauvijek, drugi dio planira ostati u inostranstvu duže od 20 godina (18%), zatim slijede oni koji bi ostali određeni broj godina. Želju za povratkom izrazila je većina mladih ljudi, međutim, oni planiraju provesti najproduktivnije godine negdje drugo, što ima šire društvene posljedice. Intenzitet želje za

GRAFIKON 6: U kojoj mjeri želite otići u drugu zemlju duže od šest mjeseci (emigrirati)?

GRAFIKON 7: **Koliko dugo planirate ostati u inostranstvu?**GRAFIKON 8: **Razlozi za napuštanje zemlje**

povratkom uveliko će kasnije zavisiti od uslova rada i života, zasnivanja porodice i rađanja djece, ali i ekonomskih i političkih prilika u zemlji porijekla.

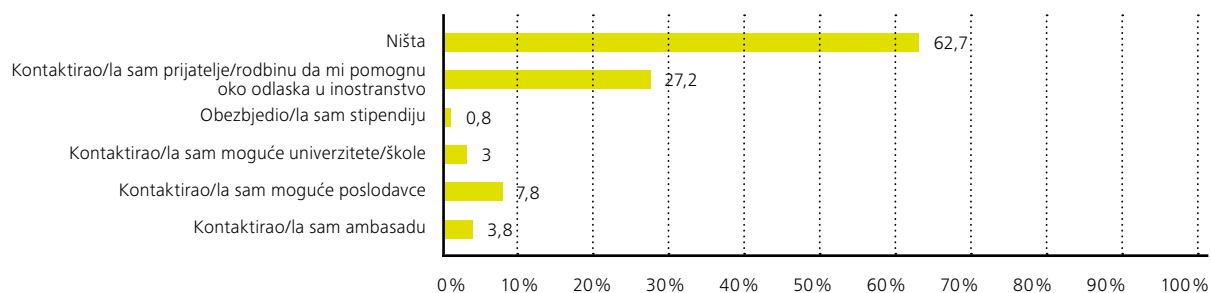
Razlozi odlaska se nisu promijenili u odnosu na prethodnu Studiju o mladima iz 2015. (Žiga, et.al., 2015). Mladi i ovoga puta kao osnovne razloge odlaska ističu unaprijeđenje kvalitete života (47,6%), bolje poslovne prilike (20,8%), veće plate (16,8%), kao i bolje obrazovanje (7,7%). Nezaposleni mladi iskazuju snažniju želju za odlaskom i u tome vide priliku za poboljšanjem kvaliteta života i većim šansama za zapošljavanje. Oni koji su trenutno zaposleni navode poboljšanje kvalitete života i veće plate kao motiv odlaska. Zabrinjavajuće je da mladi koji su trenutno zaposleni, također, iskazuju želju za odlaskom, najčešće zbog loših uslova tržišta rada i malih plata koje često ne podmiruju ni osnovne životne troškove, a planiranje porodice dovodi u pitanje. Oni koji su zaposleni su svakako u prednosti, jer već imaju određeno profesionalno iskustvo, što ih „kvalificira“ i olakšava pokretljivost na tržištu rada. S druge strane, mlada nezaposlena osoba, bez radnog iskustva, taško da može ući na tržište rada, što značajno utiče na gubitak samopouzdanja.

Pored poboljšanja kvaliteta života i pronalaska zaposlenja drugi razlozi poput socijalne i političke stabilnosti i nepovoljne društvene situacije potpuno su irelevantni za mladog, veoma često apolitičnog mladog čovjeka, što je potvrdila i prethodna studija. Mladi čovjek je pragmatičan i zanimaju ga konkretnije stvari koje mogu poboljšati kvalitet života.

Kada je riječ o unutarnjim migracijama selo-grad rezultati ove studije pokazuju da većina mladih (64,5%) nema izraženu želju za promjenom mjesta boravka. Migrantnost je izražena kod mladih koji žive na selima i smanjuje se sukladno veličini mjesta boravka, a najmanja je u gradovima. Razlozi unutarnjih migracija nisu nimalo drugačiji od onih koji su navedeni kod vanjskih migracija, a to je poboljšanje životnog standarda (40,6%), lakše zapošljavanje (32,4%), dok je za manji dio mladih promjena sredine motivirana obrazovanjem (8,5%). Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2013. godine 61,1% stanovništva u Bosni i Hercegovini doseljeno je u mjesto stanovanja, bilo iz nekog drugog mjesta u državi (72%) ili iz inostranstva (28%) (Agencija za statistiku BiH, 2017). Trend preseljenja iz seoskih u gradske sredine evidentan među mlađom populacijom zasigurno će se nastaviti i s pravom možemo govoriti o ruralnom egzodusu koji će biti prisutan i u budućnosti.

Mladi obrazovani ljudi nemaju stvarne perspektive ne samo u selima već ni u manjim gradovima, zbog čega su unutrašnje migracije uglavnom usmjerene na veća gradska područja i za očekivati je koncentracije mladih u velikim urbanim centrima Bosne i Hercegovine gdje se mogu školovati a imaju i znatno veće šanse da nađu posao i unaprijede svoje stručne sposobnosti.

GRAFIKON 9: Koje korake ste poduzeli za odlazak iz zemlje?

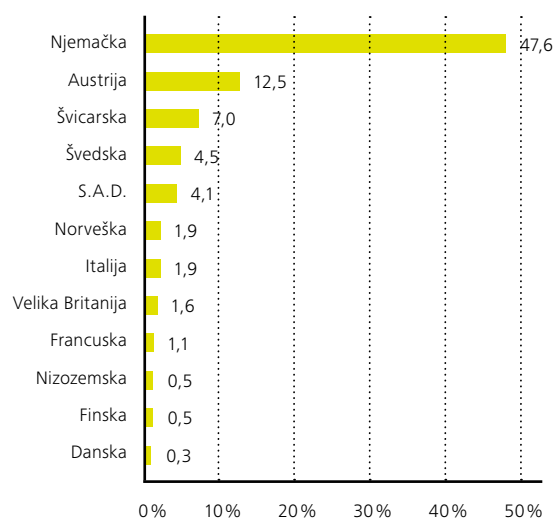

PODUZETE AKTIVNOSTI, SOCIJALNA PODRŠKA I ŽELJA ZA INTEGRACIJOM

Put od želje za odlaskom iz zemlje do poduzimanja konkretnih koraka u pravcu ostvarenja tog cilja za mnoge se može pokazati nepremostivim. Tako je u smislu poduzimanja koraka na realizaciji plana o odlasku, samo mali broj mladih ljudi zaista nešto i učinio, tačnije 3,8% njih su kontaktirali ambasadu, 7,8% moguće poslodavce a 3,0% moguće univerzitete ili škole. Većina još uvijek nisu ništa poduzeli da bi svoj plan o napuštanju zemlje provedli u djelo (62,7%). Za veći dio njih odlazak u drugu zemlju je tek još jedna neostvorena ambicija.

Mobilnost zahtijeva sticanje novih znanja i vještina, a jedno od najvažnijih je poznavanje jezika, koje omogućuje ulazak na tržište rada i kasniju socijalnu integraciju u zemlju dolaska. Istraživanje pokazuje da kada je riječ o poznavanju jezika preferirane zemlje emigracije oko polovine mladih (49,5%) posjeduje osnovne komunikacijske vještine, dobro poznaje jezik 14,6% i odlično poznaje jezik 7,8%, dok 28,2% uopće ne poznaje jezik zemlje. U ovom slučaju to je njemački jezik, s obzirom da su Njemačka, Austrija i Švicarska njemačka govorna područja, pa je poznavanje ovog jezika nužno. Značajan broj mladih tokom školovanja uči njemački jezik u školi i posjeduje određeni nivo znanja jezika. Motiviranost mladih za odlaskom kompatibilna je motiviranošću za učenjem stranog jezika. Većina njih (88,8%) visoko je motivirana uložiti dodatne napore za učenje stranog jezika. Istovremeno, kursevi njemačkog jezika kod nas su najtraženiji u ovom trenutku, a nude se i besplatni kursevi za pojedine profesije od posebnog interesa za zemlje prijema. „Migracijska industrija“ (Mesić, 2002) čini sve da pridobije obrazovanu, fleksibilnu i vrijednu radnu snagu i kreira različite strategije kako bi došli do ciljane populacije.

GRAFIKON 10: Preferirane zemlje za emigraciju

Socijalni mentalitet, već postojeća dijaspora, kao i dinamika tržišta rada bitno utiču na odabir zemlje odlaska. Mlade osobe uglavnom, kao i prethodnih godina, najviše žele da odu u Njemačku (47,6%), zatim Austriju (12,5%), Švicarsku (7,0%), Švedsku (4,5%), SAD (4,1), dok su veoma mali procenti onih koji bi otišli u neke druge zemlje, poput Norveške, Francuske, Italije ili Velike Britanije. Njemačka je jednako privlačna i za građane regiona općenito. Po svemu sudeći, bosanka omladina nema namjeru ići u prekookeanske zemlje, što nije slučaj sa mladima iz zemalja regiona. Tako npr. mladi iz Hrvatske, Makedonije ili Slovenije u značajnoj mjeri žele otići u SAD ili Kanadu. Bosna i Hercegovina kao migrantska zemlja historijski je dominantno opredjeljena za Njemačku iz više razloga, još od perioda industrijalizacije poslije Drugog svjetskog rata. Već postojeća dijaspora uveliko olakšava odlazak, direktan su izvor informacija, značajna su potpora u prihvatu, pronalasku smještaja, zaposlenja i što je najvažnije pružaju emocionalnu i psihološku podršku u momentu adaptacije i navikavanja na novo socijalno okruženje, novi vrijednosni sistem, običaje i navike. Pored već „utabanih“ puteva prethodnih migranata, geografska blizina ovih zemalja dodatni je faktor, kao i sve jeftinije avio karte kompanija koje značajno olakšavaju donošenje odluke o migraciji, posebno kada u zemlji ostaje porodica.

Postojeće socijalne mreže, ponajprije rodbina i prijatelji, pružaju značajnu sigurnost i pozdanost kako u pružanju informacija, tako i u konkretnoj materijalnoj, ali i psihološkoj i emocionalnoj podršci. Značajan broj mladih osoba (42,5 %) ima poziv za odlaskom od osobe koju lično poznaje, međutim, tek polovina (27,2 %) je ostvarila kontakt u cilju odlaska. Internet i razvoj društvenih mreža u značajnoj mjeri omogućavaju kreiranje i razvijanje socijalnih mreža u inostranstvu. Iskustvo pokazuje da sve veći broj mladih pronalazi partnere u inostranstvu, nerijetko putem društvenih mreža, koji kasnije stupaju u brak, što je siguran put za dobijanje državljanstva. Istovremeno, razvijanje socijalnih mreža otvara druge mogućnosti, čime je rodbina kao primarna mraža „gurnuta“ na drugo mjesto, što mladoj osobi daje više prostora za ličnu autonomiju. Bilo kako bilo, „lančane migracije“ kako ih naziva Mesić (2002) odnose se na već postojeće migrantske veze koje su značajan izvor informacija i logistika za budućeg migranta, što značajno olakšava pronalazak smještaja, posla ali pruža i značajnu emocionalnu podršku u kritičnom adaptacionom periodu.

Mladi koji su motivirani za odlaskom vjeruju da bi bili korisni i lojalni građani u zemljama prijema tako što bi dobro radili svoj posao (89,7 %), dijelili znanje i vještine (82,5 %), doprinijeli razvoju kulture i nauke (75,7 %), pa i na način da prihvate posao koji ne bi radilo lokalno stanovništvo (70,8 %). Prihvatanje „manje poželjnih poslova“ i zaposlenja izvan struke sudbina je svakog nezaposlenog čovjeka i činjenica je da većina zapravo radi poslove za koje se nisu školovali. Osoba koja odluči da ide u potragu za poslom često je spremna raditi bilo kakav posao za pristojnu platu. Prema rezultatima istraživanja provedenom u Hrvatskoj čak 69 % ispitanika radije bi prihvatilo bolje plaćen posao izvan struke (Express, 2017). Istovremeno, spremnost prihvatanja nižerangiranih poslova od strane migranata smatra se i „moralnom obavezom“. *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini* iz 2015. dolazi do saznanja da značajan postotak mladih (35,7 %) ne radi u struci (Žiga, et.al., 2015). Egzistencijalni razlozi utiču na izbor zanimanja, na šta u najvećoj mjeri utiče i postojeće tržište rada. Dakako, ohrabrujući je podatak do kojeg dolazi posljednja FES studija iz 2018. godine prema kojoj su mladi skloniji vjerovati da će se ekonomska situacija pozitivno razvijati.

KLJUČNI NALAZI:

- Intenzitet ekonomskih migracija i problem depopulacije zemalja u regiji ne jenjava. Posljednja istraživanja o mladima pokazuju da sve veći broj mladih u potrazi za boljim životnim uslovima i zaposlenjem želi okušati svoju sreću negdje drugo.
- Razlozi koji mlade ljude u Bosni i Hercegovini navode za preseljenje u drugu zemlju povezani su sa stvarnim pokazateljima razvoja u društvu, kao što su povećanje nezaposlenosti, koje je naročito prisutno upravo u odnosu na ovu kategoriju stanovništva, socijalna nesigurnost, siromaštvo, porast društvene nejednakosti, politička i ekonomska nestabilnost kao i kriza morala i društvenih vrijednosti.
- Negativna iskustva se nagomilavaju već neko vrijeme, zbog čega veliki broj mladih na odlazak iz zemlje gledaju kao na jedino rješenje. Prevladavajući javni diskurs o migracijama stvara utisak da to nije samo „poželjan“ već „neophodan“ sljedeći korak.
- Rezultati ovog istraživanja pokazuju porast broja mladih ljudi koji žele emigrirati u odnosu na nalaze prethodne studije. Primarni razlozi za takvo prisustvo želje za odlaskom su potreba za unapređenjem životnog standarda i rješavanjem pitanja nezaposlenosti.
- Posebno zabrinjava podatak da značajan broj mladih žele trajno napustiti zemlju i/ili provesti većinu svojih najproduktivnih godina radeći u inostranstvu.
- „Migraciona matematika“ upućuje na dominaciju „push“ spram „pull“ faktora.
- Pored okolinskih/makro faktora, mladi su „visokorizična“ kategorija za migracije zbog godina i mladalačkog avanturističkog duha, višeg nivoa obrazovanja, poznavanja jezika i savremenih tehnologija.
- Ukoliko se okolinskim/makro faktorima pridodaju drugi „faktori rizika“ poput već postojeće dijaspore i „utabanih“ puteva ratnih migranata i postratnih ekonomskih migranta mladima je uveliko olakšano donošenje odluke o emigraciji.

9

OBRAZOVANJE

Lejla Turčilo

OPŠTI OSVRT NA OBRAZOVNI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI

Obrazovni sistem Bosne i Hercegovine uspostavljen je Ustavom zemlje. Pored Ustava Bosne i Hercegovine, pravne nadležnosti u oblasti obrazovanja uređuju još i ustavi entiteta i kantona te Statut Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Republika Srpska (RS) ima centralizovanu vladu i jedno Ministarstvo prosvjete i kulture, dok Federaciju Bosne i Hercegovine odlikuje decentralizovana struktura vlasti i čine je deset kantona, od kojih svaki ima vlastito ministarstvo obrazovanja. Tu je još i Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, ali ono ima čisto koordinacijsku ulogu. I na kraju, Brčko distrikt Bosne i Hercegovine ima svoju vladu sastavljenu od niza odjeljenja, od kojih je jedno Odjeljenje za obrazovanje. Dakle, govorimo o ukupno 12 ministarstava (deset kantonalnih, jedno u RS i odjeljenje Brčko distrikta), koja su nadležna za obrazovanje u Bosni i Hercegovini te o Ministarstvu obrazovanja i nauke u FBiH i Ministarstvu civilnih poslova na državnom nivou sa koordinirajućom ulogom.

Za djecu uzrasta od šest mjeseci do polaska u osnovnu školu obezbijeđen je predškolski odgoj i obrazovanje. Sastoji se od tri nivoa: jaslica (za djecu od šest mjeseci do navršene tri godine života), vrtića (za djecu od navršene treće do šeste godine života) i programa pripreme za osnovnu školu. Osnovno obrazovanje je obavezno i traje devet godina. Srednje obrazovanje se realizuje u okviru opštih, usmjerenih i umjetničkih srednjih škola. Opšte srednje obrazovanje traje četiri godine, dok strukovno/usmjereno srednje obrazovanje može trajati tri ili četiri godine. Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini organizovano je u tri ciklusa studija. Završetkom prvog ciklusa studija u trajanju od najmanje tri ili najviše četiri studijske godine stiče se stručno zvanje Bakalauerat/Bachelor. Završetkom drugog ciklusa studija u trajanju od najmanje jednu ili najviše dvije studijske godine stiče se zvanje master, dok završetak trećeg ciklusa studija vodi do sticanja naučnog zvanja doktor nauka ili doktor umjetnosti.

Pored zaposlenja i finansijskog stanja, najbitniji elementi koji utiču na ekonomski i društveni položaj mladih a ujedno i najbitni-

ji elementi javnih politika o mladima su obrazovanje i stručno osposobljavanje.

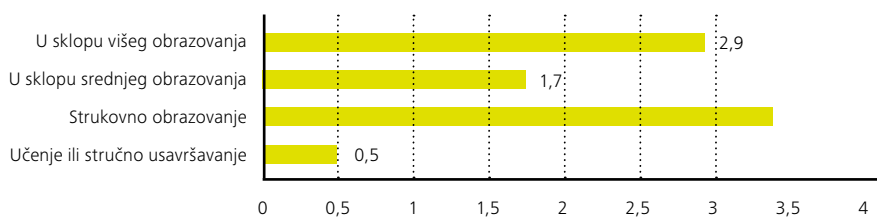
Prema navodima Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine¹¹, ključni izazovi za zemlju na ovom polju su:

- Loša povezanost obrazovnog sistema sa sektorom rada i za- pošljavanja, odnosno tržištem rada.
- Zasnovanost obrazovnog sistema na teoriji, bez praktične komponente u obrazovanju.
- Izuzetno visoka stopa nezaposlenosti i neproduktivnosti radne snage.
- Nekompatibilnost obrazovanja sa potrebama na tržištu rada.
- Kašnjenje sa reformama u obrazovnom sistemu.
- Nepostojanje politike razvoja ljudskih resursa.

Gotovo svaka druga mlada osoba u BiH koja izađe iz formalnog sistema obrazovanja ostaje na nivou trogodišnjeg srednjeg obrazovanja ili nižem. To znači da je BiH značajno ispod prosjeka EU kada je u pitanju udio osoba sa završenom četverogodišnjom srednjom školom ili visokim obrazovanjem. Svaka četvrta osoba u BiH prerano napušta obrazovni proces što je daleko više od prosjeka većine evropskih zemalja. Finansijski problemi glavni su razlog za prekidanje obrazovanja, a samo 7% učenika i studenata prima neku stipendiju za školovanje koja u većini slučajeva iznosi 100 KM, odnosno ne prelazi 200 KM¹².

NIVO ZADOVOLJSTVA MLADIH OBRAZOVNIM SISTEMOM

Zanimljiv je podatak da, i pored svih poteškoća i prepreka u vezi sa obrazovnim sistemom u Bosni i Hercegovini, 32,8% mladih ljudi koji su učestvovali u ovoj anketi navodi da su izuzetno zadovoljni a 49,1% da su zadovoljni obrazovanjem koje stiču u BiH, dok su 50,5% njih zadovoljni kvalitetom nastave. U isto vrijeme, 97,1% ispitanika nikad nisu bili u inostranstvu u svrhu visokog

GRAFIKON 11: Putovanja u obrazovne svrhe među mladima – procenat mladi koji su putovali u inostranstvo u funkciji obrazovanja

obrazovanja a 99,5% nikad nisu prošli nikakvo stručno usavršavanje, pa očigledno nemaju s čim uporediti bosanskohercegovački obrazovni sistem (Grafikon 11. daje procenat mladih koji su putovali izvan zemlje u obrazovne svrhe). Svega 7,7% mladih osoba bi se preselili u inostranstvo da steknu bolje obrazovanje, što opet sugerise da bh. sistem smatraju zadovoljavajućim. U svakodnevnom razgovoru često se mogu čuti odrasli, primarno roditelji, koji tvrde da bi se bili spremni preseliti u inostranstvo ako bi to obezbijedilo bolje obrazovanje za njihovu djecu. I dok nema preciznih podataka ili anketa koji bi nam rekli o kojem postotku tačno je riječ, ako su izvještaji medija o razlozima za emigraciju tačni, onda su stavovi odraslih prema obrazovanju u BiH kritičniji od stavova mladih.

Odgovori mladih osoba u odnosu na konkretne segmente obrazovanja u BiH također pokazuju da u stvari ne razumiju pravo značenje pojma 'kvalitetno obrazovanje' jer nema drugog načina da se objasni činjenica da 75,6% njih smatraju da obrazovanje nije dovoljno prilagođeno potrebama tržišta, 72,1% vjeruje u postojanje slučajeva 'kupovanja' ocjena, odnosno u to da je sistem korumpiran, a istovremeno tvrde da su zadovoljni kvalitetom obrazovanja. Čini se da taj pojam tumače na način da je lako položiti ispite i doći do diplome a ne u smislu sticanja znanja i sposobnosti neophodnih za uspješan život i rad (58,5% su sigurni da će steći stepen stručne spremlje kojem teže, dok dodatnih 35,5% navode da na učenje troše svega sat do dva dnevno, što jasno pokazuje da proces obrazovanja vide kao nešto što je lako proći čak i uz minimalne napore). Isto tako, iako 44,1% mladih obrazovanje doživljavaju kao teško i stresno, svejedno su zadovoljni njegovim kvalitetom. Ovo u stvari pokazuje da mladi ljudi nisu naviknuti da dovode u pitanje obrazovni proces i sistem, te da na njih gledaju kao na nešto što treba uzimati zdravo za gotovo.

POMANJKANJE PRAKTIČNE NASTAVE – GLAVNI NEDOSTATAK OBRAZOVANJA

Jedna od negativnih strana obrazovanja u BiH o kojoj se najviše diskutuje je pomanjkanje praktične komponente u nastavi i činjenica da se predaje zastarjela teorija umjesto da se provode programi pripravnčkog rada, stručnog osposobljavanja i sl. Ovo svojim izjavama potvrđuju i mladi koji su učestvovali u anketi. Tačnije, 46,5% njih navodi da nikad nisu prošli praktični ili pripravnčki rad, 58% smatra da bi sa svojim stepenom stručne spremlje teško a 14,9% vrlo teško našli posao. Ovo pokazuje da mladi ljudi nisu ubijeđeni da ih obrazovanje dovoljno osposobljava i kvalifikuje da se adekvatno uključe u tržište rada. Zanimljivo je, međutim, primijetiti da bi 68,9% ispitanika najviše voljeli raditi u javnom sektoru, što potvrđuje sve druge ranije prikupljene podatke koji kažu da je javni sektor najpoželjniji poslodavac. Ovo najvećim dijelom proizlazi iz činjenice da se na te poslove gleda kao na dobro plaćene i sigurne u smislu da su dugoročni (da će po mogućnosti trajati do penzije), za razliku od privatnog sektora koji je nesiguran. Činjenica da mladi na obrazovanje gledaju isključivo kao na pristupnicu dobro plaćenom poslu u javnom sektoru koji ne iziskuje previše sposobnosti ili prakse bi trebala zabrinjavati društvo.

Generalno uzevši, mladi koji su učestvovali u anketi samo su potvrdili nalaze Ministarstva civilnih poslova o obrazovanju u Bosni i Hercegovini i trebali bi služiti kao poziv na akciju u ovoj oblasti. Prije svega, obrazovni sistem mora biti bolje usklađen na svim nivoima (jer se sada suočavamo sa situacijom da, primjera radi, jedan kanton kod visokog obrazovanja primjenjuje model 3 + 2 dok drugi koristi 4 + 1, što mobilnost unutar zemlje ponekad čini težom od razmjene sa stranim univerzitetima) i bolje povezan sa tržištem rada, ali ne na način da vlasti uskraćuju podršku programima humanističkih nauka, umjetnosti, itd. (što je trenutno slučaj), već tako da se u formalnu nastavu uvede više praktičnog rada i stručnog osposobljavanja. Pored toga, potrebno je dalje razvijati i sistem cjeloživotnog učenja, čime bi se mladima omogućilo da poboljšaju one svoje sposobnosti i kvalifikacije koje nisu razvili na odgovarajući način u toku formalnog obrazovanja. Obrazovne ustanove također moraju podržati i učinkovitije promovirati programe razmjene među studentima, s obzirom da je broj mladih ljudi koji nikada nisu išli u inostranstvo u obrazovne svrhe prilično visok. Osiguranje i kontrola kvaliteta moraju biti bolje razvijeni na

svim nivoima formalnog obrazovanja, a studente treba ohrabrivati da dublje i kritičnije proučavaju nastavne programe koji im se nude i da na obrazovanje ne gledaju isključivo kao na put do sigurnog posla u javnom sektoru, već kao na nešto što doprinosi poboljšanju njihovih života. U tom kontekstu, promovisanje znanja kao društvene vrijednosti mora biti najviši prioritet društva.

KLJUČNI NALAZI:

- Gotovo svaka druga mlada osoba u BiH koja izađe iz formalnog sistema obrazovanja ostaje na nivou trogodišnjeg srednjeg obrazovanja ili nižem. To znači da je BiH značajno ispod prosjeka EU kada je u pitanju udio osoba sa završenom četverogodišnjom srednjom školom ili visokim obrazovanjem.
- Među anketiranim mladim ljudima, 97,1 % njih nikad nisu bili u inostranstvu u svrhu visokog obrazovanja, 99,5 % nikad nisu išli ni na koji vid stručnog usavršavanja u inostranstvo, a 69,1 % to ne namjeravaju uraditi ni u budućće.
- Jedna od negativnih strana obrazovanja u BiH o kojoj se najviše diskutuje je pomanjkanje praktične komponente u nastavi i činjenica da se predaje zastarjela teorija umjesto da se provode programi pripravnčkog rada, stručnog osposobljavanja i sl. Ovo svojim izjavama potvrđuju i mladi koji su učestvovali u anketi. Tačnije, 46,5 % njih navodi da nikad nisu prošli praktični ili pripravnčki rad.
- 58 % mladih smatra da bi sa svojim stepenom stručne spreme teško a 14,9 % vrlo teško našli posao.

10

(NE)ZAPOSLTENOST

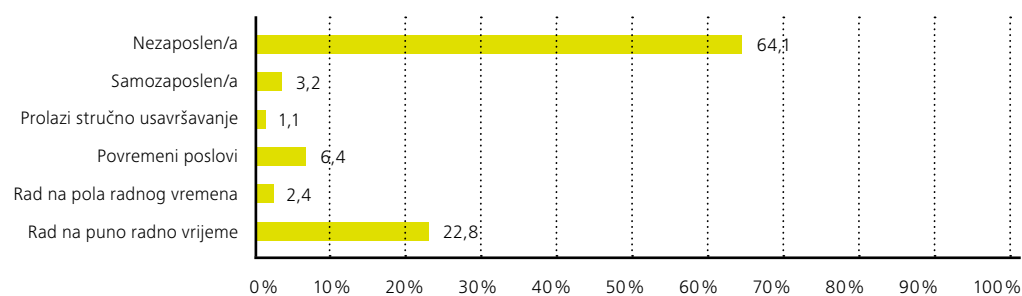
Amer Osmić

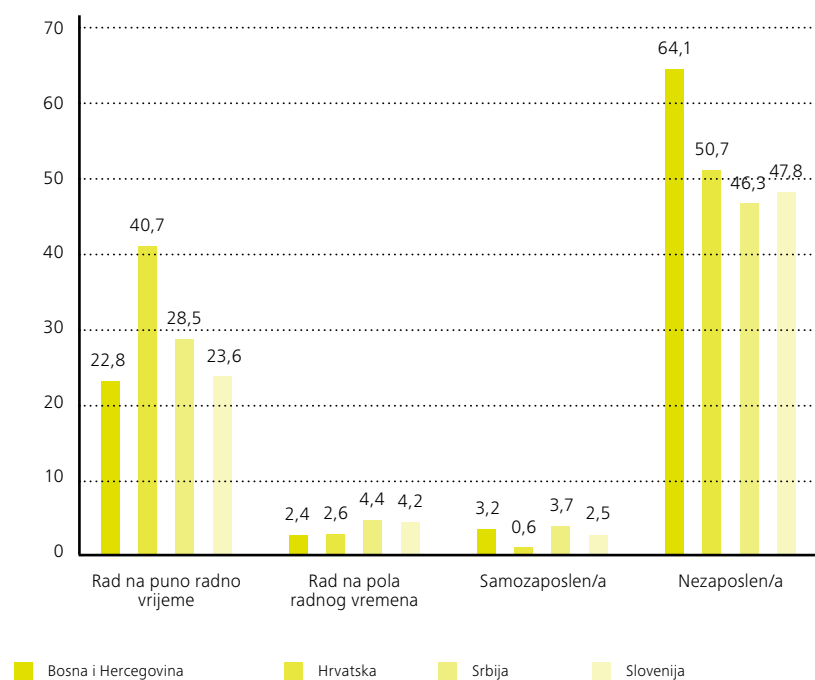
Razdoblje mladosti je faza života dominantno orijentirana na učenje. To je također faza osobnog razvoja jer jedna godina života između 15. i 30. godine ima znatnije implikacije za kasniji život, nego što je to slučaj kod zrelih (odraslih) ljudi. Poznato je da ono što je naučeno u mladosti trajno utječe na vrijednosti, stavove i obrasce ponašanja (Ilšin, Mendeš i Potočnik, 2003). Broj mladih u BiH se konstantno smanjuje, u odnosu na popis stanovništva iz 1991. manje ih je za 360.925 (prema popisu iz 2013. godine u BiH živi 730.850 mladih ljudi starosne dobi od 15 do 30 godina) u odnosu na 1991. godinu kada je prema popisu stanovništva bilo 1.091.775. osoba između 15 i 30 godina. Nema dileme da to za svaku zemlju predstavlja teško nadoknadiv gubitak imajući u vidu da mladi ljudi, posebno oni koji tek završavaju proces formalnog obrazovanja i traže svoje prvo zaposlenje, predstavljaju izuzetno važan dio populacije jer donose prijeko potrebno novo znanje, ideje i energiju bez kojih ekonomija, kao i društvo u cjelini, ne bi mogli ići naprijed (Hadžimahmutović i Martić, 2013).

U modernom i postmodernom društvu, za razliku od onog u prošlosti, rad predstavlja središnju vrijednost i način integracije u društvo (Back, 2001., Klemenčić Rozman i Dekleva, prema Koller Trbović, 2008.). Ovaj način integracije mladih u društveni život u Bosni i Hercegovini našalost nije primjenjiv jer svega 15% mladih navodi da ima stalno zaposlenje, dok oko 23% mladih ima povremeno ili djelomično radno vrijeme. Od 64% nezaposlenih mladih svega 22% navodi da aktivno traga za zaposlenjem.

Prema navedenim podacima stječe se dojam kako i Ule (2000., prema Koller Trbović, 2008.) smatra da zato što se današnje društvo temelji na vrijednostima rada i zapošljavanja, nezaposleni pogotovo mladi su ostavljeni po strani i predstavljaju marginaliziranu i stigmatiziranu populaciju (Koller Trbović, 2008). Prema podacima Centralne obavještajne agencije Sjedinjenih Američkih Država (CIA) Bosna i Hercegovina (BiH) zauzima neslavno prvo mjesto po procentu nezaposlenih mladih starosne dobi od 14 do 24 godine i to čak 62,3% (CIA, 2017). Razlozi za nestvarno visok procent nezaposlenih mladih dakako da je višestruk ali se prvenstveno ogleda u uništenom i nerazvijenom ekonomskom sistemu (dezintegracija šireg ekonomskog sistema ratom i procesom tranzicije) koji za posljedicu ima jako smanjene prilike za zapošljivost mladih ljudi koji se najčešće zapošljavaju u dvije «industrijske» grane: uslužnu djelatnost (ugostiteljstvo) i trgovinu.

Savremena društva razlikuju se od tradicionalnih prvenstveno po tome kakvu ulogu pripisuju (plaćenom) radu, odnosno zaposlenosti (Žiga et. al, 2015). Recentne sociološke i ekonomske studije naglašavaju da zaposlenost nije samo najvažnije obilježje društvenog položaja pojedinca, nego je podjednako važna i za omogućavanje (ekonomske) neovisnosti i autonomije (Žiga et. al, 2015). Prezentirani podaci o enormno visokom procentu nezaposlenosti mladih u Bosni i Hercegovini dodatno su alarmirajući kompariraju li se sa zemljama u regiji, jer uočavamo da je iznimno visok procent nezaposlenih mladih jedan od gorućih problema

GRAFIKON 12: **Zaposlenost i nezaposlenost ekonomski aktivnih mladih (14–29 godina)**

GRAFIKON 13: **Status (ne)zaposlenosti mladih u BiH (2018), Hrvatskoj (2018), Srbiji (2018) i Sloveniji (2018)**

Jugoistočne Evrope i time povezanih ekonomskih migracija odnosno nesigurnosti mladih u projekciju budućnosti u domovini.

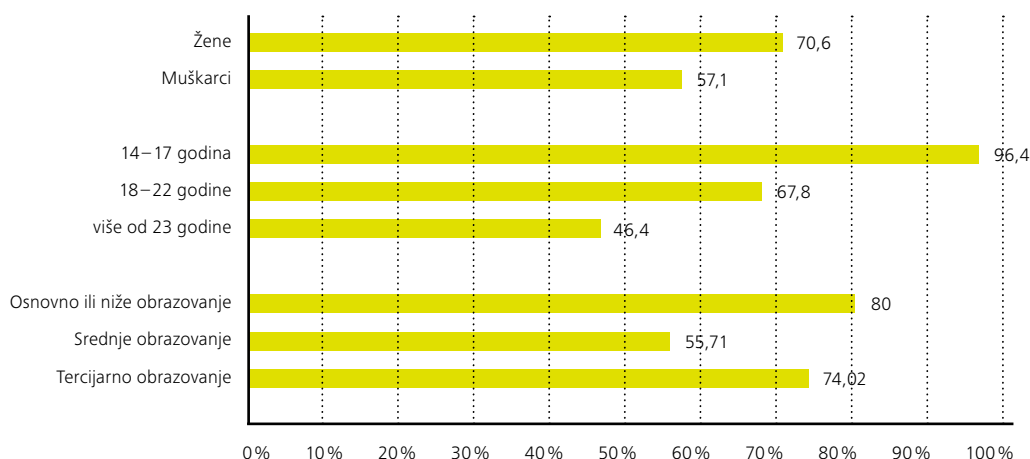
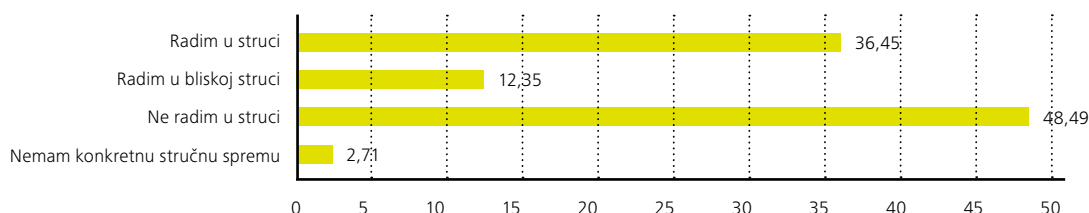
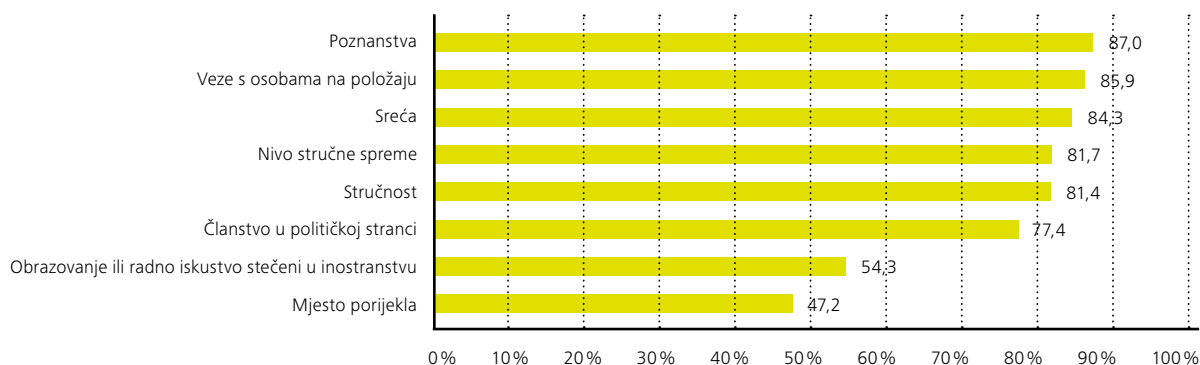
Socijalna interakcija, ekonomska sigurnost, struktura individualnog vremena, samopoštovanje individue su sve funkcije u čovjekovom životu koje se odnose na rad odnosno zaposlenje te nezadovoljenje ovih funkcija prema mnogim istraživanjima (vidi Jahoda, Lazarsfeld i Zeisel, 1933; Jahoda, 1982; Fryer i Payne, 1986; Hanisch, 1999; Water, 2000) ima pogubne društvene i psihološke učinke (Jahoda, 1982). Pomenuta istraživanja ali i mnoga druga su nedvojbeno pokazala da nezaposlenost uzrokuje ozbiljne psihološke posljedice – smanjeno životno zadovoljstvo, osjećaj bespomoćnosti, gubitak identiteta i samopouzdanja te narušeno psihičko i fizičko zdravlje (Šverko, 2002). Također i znanstvenici te analitičari u Bosni i Hercegovini (Martić, Mujanović i drugi) problem nezaposlenosti tretiraju kako jedan od važnijih ili najvažnijih segment u bosanskohercegovačkom društvu. Govoreći o karakteristikama nezaposlenih osoba u Bosni i Hercegovini možemo konstatirati da su češće nezaposlene žene te mladi u dobi od 18 do 22 godine sa završenim tercijarnim nivoom obrazovanja.

Ekonomske pokazatelji također ne idu u prilog bržoj zapošljivosti mladih ljudi u Bosni i Hercegovini jer je makroekonomska politika od potpisivanja Općeg Okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini vođena loše ili nikako, odnosno potpuno su odgođene strukturne reforme bez kojih je gotovo nemoguće otvaranje većeg broja radnih mjesta. Raspad socijalističkog i tranzicija na kapitalistički sistem ekonomskog priređivanja donio je iznimno negativne posljedice po društvo kakvo je bosanskohercegovačko jer je liberalizacija i privatizacija provedena bez jasne strategije i detaljnih priprema, što je dovelo do problema u finansijskim, političkim i socijalnim institucijama (Radman, 2002). Pomenute po-

kazatelje potvrđuju i stavovi mladih o percipiranoj i stvarnoj želji zaposlenja u određenom sektoru odnosno gotovo bijegu od zaposlenja u privatnom sektoru, jer 78,3% ispitanih navodi da radi u privatnom sektoru dok 68,9% ima želju da radi u javnom sektoru. Ovi postoci jasno ukazuju da mladi imaju mnogo više povjerenja u javni sektor kada je riječ o željenom sektoru zaposlenja nego u privatni sektor što je uzrokovano nepostojećom ili lošom strategijom u procesu tranzicije ekonomskog priređivanja.

Nažalost i obrazovni sistem koji nije dualno orijentiran te mladim ljudima ne nudi mogućnosti da stječu znanja, kompetencije i vještine tokom formalnog obrazovnog procesa koje su u skladu sa potrebama i konkurentnosti u 21. stoljeću smanjuju šanse za brže zapošljavanje, što dovodi do pretpostavke da mnogi mladi ljudi rade poslove za koje nisu obučeni i nemaju adekvatno obrazovanje. Tako mladi u Bosni i Hercegovini gotovo u 50% slučajeva rade poslove za koje nisu educirani ili nemaju vještine i kompetencije, dok skoro svako treća mlada osoba koja je u radnom odnosu smatra da posao koji rade je ispod njihovih kvalifikacijskih kompetencija.

Zanimljiv ali i zabrinjavajući podatak je da iznimno mali broj mladih ljudi se zapošljava i sam finansira svoje tercijarno školovanje, što se može objasniti činjenicom da je u Bosni i Hercegovini ali i zemljama regije «uobičajeno da roditelji izdržavaju djecu sve dok studiraju» (Matić, 2016). Prema dobivenim podacima prilično mali procent mladih ljudi se odlučuje da volontira jer svega 13% je navelo da je u posljednjih 12 mjeseci imalo neku od aktivnosti koja se mogla okarakterizirati kao volonterski rad. Mladi su najčešće obavljali volonterske aktivnosti u školama ili univerzitetima te omladinskim organizacijama. Dok gotovo da nema volonterskog angažmana mladih u sindikatima i službama pomoći (vatrogasci,

GRAFIKON 14: Nezaposlenost mladih bazirana na samoperpciji, prema važnijim sociodemografskim obilježjima

GRAFIKON 15: Zaposlenje unutar svoje struke (ona za koju ste bili osposobljeni/obrazovani)

GRAFIKON 16: Važni faktori pri pronalasku zaposlenja u BiH

itd.). Navedeni pokazatelji u komparaciji sa dobivenim podacima iz 2014. godine ukazuju da se nije promijenio odnos mladih prema volonterskom radu te da mladi u Bosni i Hercegovini u značajnoj mjeri ne koriste mogućnosti koje su im na raspolaganju da bi unaprijedili svoje vještine, kompetencije i znanja kroz segmente neformalnog obrazovanja i time postali konkurentniji na tržištu rada. Zanimljivo je da mladi u Bosni i Hercegovini ne percipiraju stručnost, vještine ili kompetencije kao ključne faktore za zaposlenje nego su stanovišta da je važnije imati prijatelje i poznanike te konekcije sa ljudima na određenim pozicijama ili jednostavno sreću, što dovodi do stava da mlada osoba pored formalnog obrazovanja ne vidi motivaciju da upražnjava neki od oblika volontiranja jer dobivena naobrazba formalnog ili neformalnog tipa prema

stavovima mladih nema toliku težinu koliko imaju konekcije sa poznanicima, rođacima koji su na određenoj funkciji moći te mogu zaposliti osobu u željeni sektor, a to je dominantno kako smo prethodno pomenuli javi sektor.

Kada je riječ o percepciji mladih koji su to ključni faktori pri izboru posla danas, uočavamo da su mladim ljudima važniji materijalni uslovi nego oni socijalni. Tako mladima nije toliko značajno s kim i u kakvom će okruženju raditi u odnosu na visinu primanja te sigurnosti posla. Ovi pokazatelji dodatno potkrepljuju stavove mnogih istraživača da je bosanskohercegovačko društvo zahvaćeno problemom prekarnosti odnosno nesigurnosti prema svakom segmentu društvenog zbijanja, a pogotovo prema zapošljivosti i pronalasku zaposlenja.

Ova negativna kretanja na tržištu rada u Bosni i Hercegovini u tranzicijskom periodu od 1996. godine do danas su bivala sve većim društvenim problemom koji je najviše pogodio populaciju mladih čija je stopa nezaposlenosti u odnosu na ukupnu nezaposlenost tri do četiri puta veća. Kada je riječ o zaposlenosti mladih ljudi u Bosni i Hercegovini uočavamo tri važna faktora pri razumijevanju ove društvene devijacije koja obuhvata iznimno nisku stopu zaposlenosti od cca. 40% mladih koji su u radnom odnosu, izrazitu ekonomsku neaktivnost mladih koji u 50% slučajeva nemaju posao niti ga traže, te problem dugotrajne nezaposlenosti u koju upada svaka druga mlada osoba u Bosni i Hercegovini nakon završetka sekundarnog ili tercijarnog nivoa obrazovanja koja traži posao a isti nije u mogućnosti pronaći u toku prvih 12 mjeseci. Svi prezentirani faktori mnogo utiču na percipirani pesimizam mladih u njihovu budućnost u Bosni i Hercegovini te se značajan broj mladih pogotovo visoko obrazovanih ljudi odlučuje da posao traži van granica Bosne i Hercegovine, čime dolazi do problema da vrhunski stručnjaci koji odlaze u razvijene zemlje svojim znanjem i radom «pridonose stepenu povećanja razvoja zemlje, njene proizvodnje te standarda stanovništva» (Kostanjevčki, 2002) u zemlji primitka. Mladi ljudi također u mnogim slučajevima su prinuđeni da prva radna iskustva stječu radom «na crno» koji je također jedan od problema s kojim se suočava ekonomski sistem Bosne i Hercegovine.

Percepcija zavoda za zapošljavanje kao institucije koja pomaže pri pronalasku posla nije prisutna kod mladih ljudi nego se zavod više doživljava kao institucija koja omogućava besplatno reguliranje zdravstvenog osiguranja. Nadalje, postoji jasna diskrepancija između deficitarnih zanimanja za koja postoji ponuda na tržištu rada gdje dominira zdravstveni sektor, IT sektor, zanatske usluge, elektrotehnika i telekomunikacije, ali i rudarstvo i građevinarstvo no ipak se mladi ljudi najčešće odlučuju obrazovati za suficitarne kategorije kao što su računovodstvo, finansije, administracija, banкарство. Prema navedenom jasno je da se treba više pažnje obratiti na opće i usmjereno obrazovanje u kreiranju tržišta rada te ekonomsku politiku voditi tako da se promoviraju i dodatno stimuliraju mladi ljudi koji se žele obrazovati u oblastima deficitarnih zanimanja. Dakako da je nužna jasnija brža i produktivnija reforma ekonomske politike u Bosni i Hercegovini prvenstveno prema mladim ljudima koji još uvijek nisu poduzeli korake da napuste zemlju. Stječe se dojam da je mladim ljudima nužno olakšati pristup tržištu rada prvenstveno kada je riječ o pokretanju vlastitog biznisa i *start-up*-a odnosno potreban je prelazak u proaktivnu politiku zapošljavanja mladih (npr. grace period za uplatu doprinosa i poreza pri otvaranju biznisa, izmjene politika minimalne nadnice, porezne olakšice za zapošljavanje mladih osoba, reduciranje troškova registracije poduzeća) koja se ogleda u uklanjanju barijera

pri zapošljavanju mladih ljudi ali i značajno intenzivnija saradnja realnog sektora sa obrazovnim sistemom. Čavalić ističe da je potrebno krenuti sa reformama koje će ukloniti sadržaje koji nemaju tržišno uporište, te istaći one koji pripremaju mlade za što bolji nastup na tržištu rada („poduzetništvo“ kao obavezni nastavni predmet) (Čavalić, 2014).

KLJUČNI NALAZI:

- Nezaposlene osobe u Bosni i Hercegovini većinom su žene i mladi između 18 i 22 godine starosti za završenim tercijarnim obrazovanjem.
- Liberalizacija i privatizacija vršene su bez jasne strategije i detaljnih priprema, što je uzrokovalo probleme u finansijskim, političkim i socijalnim institucijama. Navedene pokazatelje potvrđuju i sami stavovi mladih ljudi u pogledu percipirane i stvarne želje za zapošljavanjem u određenom sektoru jer potpuno zanemaruju privatni i izražavaju želju da rade isključivo u javnom sektoru.
- Mladi u Bosni i Hercegovini ne vide stručnost, sposobnosti i kvalifikacije kao ključne faktore za zapošljavanje, već su veći na njih mišljenja da je bitnije imati prijatelje, poznanstva i veze s ljudima na određenim pozicijama ili prosto imati sreće.

POLITIKA

Damir Kapidžić

Većina zemalja jugoistočne Evrope a naročito Bosna i Hercegovina ne mogu se smatrati konsolidovanim demokratijama. Dvadeset i osam godina nakon prvih opštih izbora i 23 godine od okončanja sukoba, zemlja je i dalje u stanju neizvjesnosti u kom se ostvarenje demokratije ne bi smjelo uzimati zdravo za gotovo. U današnje mlade i u njihovu funkciju katalizatora demokratske budućnosti zemlje se polaže mnogo nade. Mada se ne sjećaju autoritarne prošlosti BiH, razočarani su u trenutnu stagnaciju političkog razvoja. Ovim poglavljem nastoji se odgovoriti na pitanje da li se mladi mogu smatrati pokretačkom silom koja želi ojačati demokratiju u BiH te u isto vrijeme potaknuti njeno kretanje prema članstvu u Evropskoj uniji.

Demokratiju nikada ne treba uzimati zdravo za gotovo jer ne predstavlja stabilnu i nepromjenjivu kategoriju društvenog i političkog života već je radije svaka generacija stvara iznova pomoću vlastitog seta metoda društvenog djelovanja i političkog diskursa. Aktivno učešće, institucionalno povjerenje i vrijednosti uključivanja kao glavna obilježja liberalne demokratije prilične su novine u BiH, ali i u cijeloj regiji i nisu se još imale priliku intergrirati u njihove društvene strukture. Na proces demokratske konsolidacije može se gledati sa stanovišta više nivoa, pa je moguće govoriti o: (1) institucionalnoj konsolidaciji, (2) predstavničkoj konsolidaciji, (3) konsolidaciji ponašanja političkih aktera i (4) konsolidaciji građanske kulture i građanskog društva (Merkel 2007: 416–417). Prema *Bertelsmannovom indeksu transformacije* (2018), u BiH je evidentno značajno pomanjkanje konsolidacije na sva četiri nivoa, ali i opšta stagnacija demokratskog napretka u posljednjih osam godina. Ispitanici koji su učestvovali u ovoj anketi proveli su cijele živote u tranzicijskom demokratskom društvu. Rođeni u periodu između 1989. i 2004., nemaju jasnih sjećanja niti iskustava sa autokratskim režimom socijalističke Jugoslavije koji je oblikovao politička uvjerenja generacije njihovih roditelja. Isto tako se nejasno sjećaju ili uopšte ne sjećaju rata između 1992. i 1995. i etničkog nasilja u BiH, ali su odrasli u okolnostima određenim ishodom tog sukoba. Njihovo jedino stvarno političko iskustvo je iskustvo sa trajno nepotpunom konsolidacijom demokratije.

Ovakav kontekst može potaknuti povećano interesovanje za politiku a naročito nivo političkog učešća koje može služiti kao dobar pokazatelj demokratske svijesti i sredstava za jačanje demokratskog sistema. Stručnjaci iz domena političkih nauka se slažu da bez značajnog političkog učešća građana nije moguće govoriti o postojanju demokratskog uređenja (Dahl, 1989; Tilly, 2007; O'Donnell, 2010; Przeworski, 2010; Munck, 2011; Merkel, 2004). Učešće je posebno bitno za mlade osobe jer im omogućava da razviju svijest o demokratskim vrijednostima i opšti set instrumenata političkog djelovanja. Oblici političkog učešća se mogu mijenjati iz generacije u generaciju, ali njihov djelokrug uglavnom ostaje isti (Norris, 2004). Današnji mladi će prije učestvovati u ciljanim aktivnostima, kao što su protesti ili peticije, usmjerenim na kreiranje ili izmjene javnih politika nego posegnuti za tradicionalnim vidom demokratskog učešća kroz izbore i političke stranke. Prema tome, da bi se stekla potpuna slika, potrebno je razmotriti čitav niz oblika političkog učešća, uključujući neformalne i neinstitucionalizovane vidove političkog djelovanja i učešće putem interneta. Što je ličniji i neformalniji, angažman ima veće šanse da privuče mlade ljude. Još jedna varijabla od značaja za demokratski razvoj je institucionalno povjerenje o kome je bilo više riječi u Poglavlju B. Ono pomaže smanjiti troškove transakcija u društvu i čini reciprocitetne odnose izglednijima (Fukuyama, 1995). Nizak nivo povjerenja u institucije vlasti može upravljanje učiniti težim kroz podrivanje javnog autoriteta. On može i obeshrabriti mlade ljude u nastojanjima da uvedu inovacije i prilagode te institucije tako da mogu odgovoriti na njihove potrebe, čime se dodatno umanjuje učinkovitost upravljanja.

Studija se dotiče relevantnog i dobro tempiranog pitanja političke orijentacije u kontekstu opsežne globalizacije i porasta prisustva neliberalnih politika, s posebnim naglaskom na ekonomske i kulturološke faktore koji stoje iza njih. Upravo ti faktori su prepoznati kao moguća objašnjenja autoritarnih trendova i praksi neliberalnih politika vladajućih elita koji su oboje uticali na politiku u jugoistočnoj Evropi (Inglehart i Norris, 2017). S obzirom na slabljenje faktora koji su objašnjavali povlačenje kompetitivnog

autoritarizma u prošlosti, kao što je smanjenje političkog uticaja Evropske unije, te ustaljivanje novih izazova s kojima se demokratija suočava (Levitsky i Way, 2010), ovaj trend nije ograničen samo na regiju ili na mlade već predstavlja dio šireg autopreispitivanja liberalnog demokratskog razvoja (Levitsky i Ziblatt, 2018; Mounk, 2018).

Paradoksalno, dobra integrisanost mladih iz BiH u globalne komunikacijske mreže ih izlaže političkim sistemima koji su organizovaniji i ekonomski učinkovitiji od nesavršene demokratije kakvu imaju kod kuće. Bolja informisanost o političkim dešavanjima u zemlji, regiji i svijetu, međutim, ne čini ih obavezno aktivnijim demokratskim građanima već, štaviše, može uzrokovati njihovo povlačenje iz stagnirajućih institucionalnih postavki kojima ne vjeruju ili čak radikalnije antidemokratske politike.

Postoji veliki broj istraživačkih radova na temu politike, demokratije i mladih u BiH i ovaj tekst će se dotaći samo njegovog malog dijela. Neke od tih studija uključuju: *Glasovi mladih* (Đipa i Fazlić, 2012), *Na putu ka politici prema mladima u FBiH* (Halimić, Koštrebić i Neimarlija, 2013; nastavljena u *Mladi u FBiH*), *Apstinenti u Bosni i Hercegovini* (Puhalo i Perišić, 2013), te tekst Damira Kapdžića u prethodnom izdanju *Studije o mladima u Bosni i Hercegovini* (Žiga i dr., 2015).

Tokom ranijih istraživanja, mladi ljudi nisu izrazili veliko interesovanje za bilo koju vrstu političkih događaja i rijetko su se politički angažovali mimo izlaska na izbore i već tada je njihovo učešće bilo znatno ispod bosanskohercegovačkog prosjeka. Primjera radi, *Studija o mladima u BiH* iz 2015 navodi da mladi generalno uzevši nisu učestvovali u protestima i drugim oblicima ciljanih aktivnosti, bilo formalnog ili neformalnog tipa (Žiga i dr., 2015). Mladi ljudi su pokazali malo razumijevanja za problematiku političke orijentacije u smislu ljevice u odnosu na desnicu ili konzervativne u odnosu na liberalnu struju, 41,8% njih odabirući odgovor 'ne znam' a dodatnih 36,5% 'ni lijevo ni desno'. Većina su otvoreno tvrdili da ih politička pitanja ne zanimaju (anketa nije podrazumijevala dalje istraživanje autoritarnih vrijednosti ili kulturoloških i ekonomskih faktora koji im doprinose). Ova studija je utvrdila i postojanje izraženog nepovjerenja prema političkim institucijama, što također može biti jedno od objašnjenja opšte rezigniranosti mladih u odnosu na bosanskohercegovačku politiku. „U konačnici je očekivano da izrazito ograničen politički angažman mladih u Bosni i Hercegovini u kombinaciji sa niskim nivoom povjerenja u političke institucije dovedu do vidnog nezadovoljstva stanjem demokratije u Bosni i Hercegovini“ (Žiga i dr., 2015: 168).

Većina ranijih studija došle su do zaključka da spoj demokratske tranzicije, izolovanih političkih elita i sporog ekonomskog razvoja daje prepoznatljiv obrazac političkog ponašanja mladih koji odlikuje apstiniranje od politike kao vid protesta i otpora prema političkom sistemu kog se čini da nije briga za njihovu budućnost.

Dok je ranija *Studija o mladima u BiH* uključivala cijelo poglavlje o integrisanju Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, ovogodišnja je izraženije usmjerena na mišljenja i vrijednosti koji stimulišu određene oblike političkog ponašanja. Iako su u obje

ankete postavljana ista pitanja, odgovori i način njihovog vrednovanja su drugačiji pa je teško povlačiti direktne paralele između njih.

Mlade ne interesuje politika. Ovo se nije promijenilo od provođenja prethodne ankete, kada su 50% ispitanika iskazali ograničeno ili nikakvo interesovanje za politiku, niti je u međuvremenu bilo značajnijih političkih dešavanja koja bi objasnila porast tog interesovanja. Interesovanje za lokalnu, odnosno politiku na nivou države je tek nešto veće od interesovanja za međunarodnu politiku jer domaća politika utiče na svakodnevne živote ispitanika a međunarodna ih se jedva dotiče. S obzirom na pomanjkanje interesovanja, razumljivo je da mladi ne razgovaraju sa porodicom i prijateljima o politici. Kada im trebaju informacije o političkim dešavanjima, uglavnom se okreću internetu, a tek djelomično televiziji. Posljednjih godina bilježi se trend prelaska sa televizije na online medije kao glavni izvor informacija i on je stalno u porastu, što se uklapa u druge trendove u pogledu korištenja medija među mladima. Ova anketa svjedoči trenutku kada je internet preuzeo ranije vodeću ulogu televizije kao glavnog izvora informacija o politici. U isto vrijeme, na virtualne društvene mreže se ne gleda kao na takav izvor informacija, mada nije jasno da li su ispitanici prepoznali tamo postavljene izjave o političkim preferencama (prijatelja ili grupa) kao ovu vrstu izvora. Iako su sve prilike da su mladi bolje informisani o opštim dešavanjima u svijetu, imaju tendenciju da izbjegavaju informacije o politici. U uslovima u kojima moraju pročitati i procesuirati previše informacija, biraju da zanezmare dosadne političke vijesti. Na osnovu ono malo informacija koje dolaze do njih, mladi ljudi smatraju da njihovi interesi nisu zadovoljavajuće zastupljeni i da nemaju dovoljno političkih prava. Svoj položaj vide kao jednak položaju osoba s invaliditetom i siromašne populacije, vjerujući da čak i djeca i etničke manjine imaju više prava od njih. Ovakav njihov stav nije najjasniji, s obzirom da djeca ne mogu izražavati svoju političku volju i zavise od odluka koje donose drugi, a pripadnici etničkih manjina koji se žele kandidovati na određene pozicije u vlastima suočeni su sa sistemskom diskriminacijom dok mladi imaju mogućnost da se uključe u politiku i zahtijevaju promjene, ali svjesno biraju da ne urade bilo šta pored toga što izlaze na izbore.

Većina mladih su glasali na prošlim opštim izborima (održanim prije četiri godine) i 78% njih to planira uraditi i na predstojećim izborima u oktobru 2018. Isti postotak njih vjeruje da je glasanje dužnost svakog građanina u demokratski uređenoj zemlji. Ovi nalazi su u suprotnosti sa uvriježenim mišljenjima i izvještajima medija koji sugerišu da većina mladih ne glasaju, ali ne postoje podaci o izlaznosti na izbore koji bi potkrijepili bilo koju od navedenih tvrdnji. Mladi ljudi imaju jasno razumijevanje svoje uloge u legitimizaciji vladavine predstavničke demokratije, bez obzira na to što nemaju puno povjerenja u institucije za koje glasaju (više o tome u nastavku teksta) ili podrobnije poznavanje političkih procesa upravljanja. U svakom slučaju, nisu ništa lošije informisani kod donošenja odluke za koga glasati od ostatka stanovništva. Pored toga, međutim, oni pokazuju veoma malo stvarne političke angažovanosti. Neformalni i neinstitucionalizovani ciljani oblici

djelovanja, kao što su protesti i peticije, ih prosto ne privlače, bilo lično ili putem interneta. Štaviše, aktivizam putem interneta kotira posebno nisko i u njemu učestvuju samo 4,7% ispitanika. Formalni i poluformalni vidovi angažovanja, poput rada za političke stranke ili posredstvom političke funkcije također ih ne privlače. Sama činjenica da bi morali svjesno donositi političke odluke, uključivati se u složene institucionalne procese i odgovarati za svoje postupanje čini da mladi gube interes. Ovo ne znači da se u BiH ne dešavaju protesti, dešavaju se i to naročito u vezi sa problematikom lične i socioekonomske sigurnosti i mogu uticati na političke odluke, ali većina mladih ih ne doživljavaju kao relevantne i odabiru samo jedan oblik demokratskog učešća – glasanje. Ovakav ograničeni angažman odgovara podaničkom tipu idealnog demokratskog građanina (Almond i Verba, 1963) a ujedno bi mogao objašnjavati prilično konstantne glasačke obrasce kakvi se daju zapaziti kod izbora u BiH, sa istim strankama na vlasti bez obzira na opšteprisutno razočarenje u politiku uopšte. Podanički tip demokratskog građanina podrazumijeva da elite određuju oblike političkog učešća, dok se od građana ne očekuje aktivna uloga u demokratiji u periodu između izbora. Mladi snažno podržavaju demokratiju i vjerovatno bi se bili spremni boriti za svoje pravo glasa, ali se ne žele uključivati u dnevnu politiku osim ako to nije apsolutno neophodno. U isto vrijeme, ovakav ograničen vid demokratskog učešća može voditi povećanju nepovjerenja u političke institucije.

Ovo je upravo ono čemu trenutno svjedočimo u BiH. Povjerenje u političke institucije, uključujući Predsjedništvo BiH, Parlamentarnu skupštinu, vladu i političke stranke je na izuzetno niskom nivou. Političkim strankama se čak i najmanje vjeruje. Građani generalno a posebno mladi nemaju puno dodira s tim institucijama, niti im bosanskohercegovački politički sistem nudi dovoljno prilika za to. BiH je konsocijacija, što podrazumijeva da je raspodjela moći između grupa institucionalizovana u okviru političkog sistema. Političke stranke sebe smatraju isključivim predstavnicima interesa njihovih etničkih grupa u službenim institucijama vlasti i interesi koji se tiču konkretnih tema teško postaju dijelom javnih politika. Ovakav sistem prednost daje tome da politički lideri odluke donose neformalno između sebe i iza zatvorenih vrata umjesto u sklopu otvorene i inkluzivne rasprave, što građanima (pa tako i mladima) ostavlja malo prostora za direktno djelovanje. Slična situacija se može uočiti i na podržavnim nivoima, uz različite stepene povjerenja prema institucijama Republike Srpske, odnosno Federacije BiH. Predsjedniku Republike, Narodnoj skupštini, Predsjedniku Vlade i Vladi Republike Srpske se u prosjeku više vjeruje nego istim institucijama u Federaciji BiH (prosječna ocjena 2,24 od pet u odnosu na 1,69), kojima se vjeruje manje nego svim drugim političkim institucijama u zemlji. Razlog za ovo bi mogao biti, između ostalog, to što se omjer moći u Federaciji utvrđuje iza kulisa, a Republici Srpskoj je svojstvenija otvorenija i politika konfrontacije. Lokalnim vlastima, građanskom društvu, pravosudnim organima i sredstvima javnog informisanja u BiH se vjeruje tek nešto više od pobrojanih organa, a svima njima se vjeruje manje nego, primjera radi, bankama ili velikim preduzećima. Razlog za

to je što njihovo funkcionisanje određuje ograničavajuća etnička politika a ne tržišni mehanizmi. Jedine domaće institucije kojima mladi u BiH uopšte vjeruju su policija, religijske zajednice i volonterski pokreti, dakle institucije koje pružaju direktne, opipljive usluge građanima. Slični stavovi su se mogli zapaziti i kod ranije ankete. Generalno uzevši, međunarodnim akterima se vjeruje više nego domaćim institucijama, pri čemu najviše povjerenja od svih političkih aktera uživa Evropska unija (mada jedna četvrtina mladih i dalje nema povjerenja u nju). Ta disproporcija može se ilustrovati prikazom značajnih razlika u percipiranom stanju vrijednosti u BiH i u EU (Tabela 3.). Mladi još uvijek vide EU kao uzor u mnogim aspektima, naročito kada je riječ o zapošljavanju i ekonomskom blagostanju, dvije posebno problematične oblasti u BiH. Rasprostranjeno nepovjerenje u bosanskohercegovačke političke institucije i političare objašnjava zašto tako mali broj mladih osoba žele vršiti političku funkciju, ali taj podatak svejedno zbunjuje s obzirom da mladi imaju jasne i ambiciozne ideje o tome šta bi vlasti trebale obezbjeđivati (a trenutno to ne čine).

TABELA 4: Percipirano stanje vrijednosti u BiH u poređenju sa EU (u prosjeku)

	Bosna i Hercegovina	Evropska unija
Demokratija	2,7	3,7
Vladavina prava	2,4	3,7
Ljudska prava	2,4	3,8
Ekonomsko blagostanje građana	2,0	4,0
Zapošljavanje	1,7	4,1
Jednakopravnost	2,5	3,7
Sigurnost	2,7	3,7
Lične slobodne	2,8	3,8
Ukupna vrijednost	2,4	3,8

Napomena: Podaci predstavljaju prosječne ocjene na skali od 1 (izuzetno loše) do 5 (veoma dobro).

Mladi od vlasti očekuju da aktivnije pomažu ekonomski rast, suzbijaju korupciju, osiguravaju socijalnu pravdu i zaštitu ljudskih prava te smanjuju nezaposlenost, naročito među mladima. Oni od vlasti očekuju mnogo i u drugim oblastima, ali ovdje navodimo samo najznačajnije. Evidentno je protivljenje mladih ekonomskom liberalizmu. Dok se nisu bili u stanju odrediti kao ljevičari, odnosno desničari zasnovano na političkim uvjerenjima (preko dvije trećine ispitanika nisu dali odgovor na to pitanje), pokazuju jasnu naklonost prema snažnijoj ulozi države u privredi. Razočarani problematičnom tranzicijom zemlje na tržišnu ekonomiju i svjesni sve većeg uticaja globalizacije na ekonomske prilike u zemljama koje zaostaju za opštim tokovima, mladi očekuju od države da reaguje. Više od 89% njih smatraju da su vlasti dužne zbrinuti sve stanovnike zemlje. Iako većina konkurenciju ne doživljavaju kao štetnu a 82% njih vjeruju da se vrijedan rad u konačnici isplati, 82% mladih veliki značaj pridaju i jednakoprav-

nosti i smatraju da je neophodno približiti primanja siromašnih i bogatih. Sve navedeno ukazuje na to da oni pored konzervativnih društvenih vrijednosti (kao što se moglo vidjeti iz Poglavlja B) preferiraju model socijalne tržišne ekonomije. Dok se može činiti da ovakve ekonomske preference idu u korist socijaldemokratskih stranaka, tradicionalne vrijednosti pokazuju jasno nagninjanje prema socijal-konzervativnim opcijama. U kombinaciji sa vidljivim karakteristikama autoritarizma, ovo mlade može odvesti čak i u nativizam, protekcionizam i neliberalnu demokratiju.

Generalno uzevši, nije bilo promjena u nivou zadovoljstva demokratijom u BiH u poređenju sa 2015. godinom, tačnije, većina mladih (u prosjeku) nisu ni zadovoljni ni nezadovoljni. I dalje smatraju da je demokratija dobar oblik političkog uređenja i preko 90% njih podržavaju pravo glasa, s tim što bi, što je uznemirujuće, kao i kod ranije ankete, više od trećine njih pod određenim uslovima preferirali autoritarnu vlast. Ne razumiju vrijednosti poput ličnih sloboda, vladavine prava i demokratske opozicije ili ih prosto veoma nisko rangiraju na listi svojih prioriteta (iako ljudska prava generalno smatraju vrijednima). Mladima očito nedostaje razumijevanja nekih od pobrojanih kategorija i građanskih dužnosti, odnosno toga kako se različiti aspekti demokratske vladavine uzajamno nadopunjavaju. Pored prezira prema dnevnoj bosanskohercegovačkoj politici, ovo je najvjerovatnije posljedica neadekvatnog ili loše realizovanog građanskog odgoja u školama, što potvrđuje i sama anketa jer više od 50% ispitanika izjavljuju da ne znaju puno toga o politici. Isto tako, mladi nisu nacionalisti, ili bar ne u smislu nacionalnih osjećaja kao državljana BiH (prosječna ocjena 2,6 na skali od 1 do 5). Razlog za ovo može biti priznavanje multietničkog karaktera zemlje ili, što je vjerovatnije, neuvrštavanje konkurentnih etničkih nacionalnih osjećaja u upitnik. S pozitivne strane, ogromna većina mladih ljudi smatra da se sukobi u društvu ne mogu rješavati nasiljem, što je jasan znak da se distanciraju od politika prošlosti koje im nisu donjele ničega dobrog.

Populizam je i dalje problem, s obzirom na postojanje snažne podrške ideji da uticajna stranka i vođa predstavljaju obične ljude. Mladi ljudi iz BiH visoko kotiraju na ljestvici autoritarizma (prilagođena F-ljestvica sa četiri stavke zasnovana na Lane, 1955 je bila sastavni dio ankete), tačnije njihov ukupni prosječni broj bodova je 76,4 na skali od 0 do 100 (Tabela 4.). Mladi pokazuju zabrinjavajuće odlike autoritarizma, naročito u stavkama koje motivišu političko djelovanje, kao što je ona da se povreda nečije časti ne smije zaboraviti. Preference prema snažnom vođi ne treba tumačiti kao odraz prezira prema demokratiji generalno, već prije prema neučinkovitom institucionalnom uređenju i korupciji među vladajućim bosanskohercegovačkim elitama, uključujući sponzorstvo i nepotizam. Drugi uspješni modeli upravljanja koje je moguće naći u svijetu a koji povezuju snažno rukovodstvo i konzervativne porodične vrijednosti očito imaju svoj čar, naročito jer ne iziskuju stalan demokratski angažman između izbora. S obzirom da glasanje i dalje smatraju ključnim pravom, mladi posebno privlačnim nalaze neliberalne tipove demokratije (kao što su oni u Mađarskoj i Poljskoj). Oni očekuju puno od vlasti, lično su spremni uraditi veoma malo toga i čekaju uticajnog vođu da riješi njihove probleme za njih.

TABELA 5: Prikaz zastupljenosti odlika autoritarizma među mladima u BiH

Treba nam vođa koji će čvrstom rukom upravljati Bosnom i Hercegovinom u interesu opšteg dobra	79,2
Ono što mladim ljudima najviše treba je stroga roditeljska disciplina	67,7
Povreda časti ne smije biti zaboravljena	82,4
Većina ljudi koji ne napreduju u životu prosto nemaju dovoljnu snagu volje	76,1
Ukupno na F-skali	76,4

Napomena: Podaci predstavljaju prosječne vrijednosti na skali od 0 do 100

Mladi imaju ograničena, ali oprezno optimistična očekivanja od ekonomsko-političke budućnosti BiH. Među ispitanicima, 85% njih podržavaju članstvo zemlje u EU i evropske integracije i dalje vide kao priliku za bolju budućnost. U tom smislu, nisu zabilježene negativne reakcije protiv ekonomske globalizacije prema Brise-lu. Razočarani u politički sistem i konsocijacijski sustav političkih stranaka u BiH, mladi ljudi se drže podalje od politike i čekaju nekoga tko ih može spasiti.

KLJUČNI NALAZI:

- Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2018. daje snažne dokaze o postojanju plodnog tla među mladima za razvoj populističkih stranaka i neliberalnih tipova demokratije u skoroj budućnosti. Iako smatraju da je demokratija dobar oblik političkog uređenja i preko 90 % njih podržavaju postojanje pravo glasa, više od trećine ispitanika bi pod određenim uslovima preferirali autoritarnu vladavinu. Mladi ljudi iz BiH visoko kotiraju na ljestvici autoritarizma, sa ukupnim prosječnim brojem bodova od 76,4 od mogućih stotinu. Populizam je i dalje problem, s obzirom na postojanje snažne opšte podrške ideji da uticajna stranka i vođa predstavljaju obične ljude. Ovo, međutim, ne treba tumačiti kao odraz prezira prema demokratiji, već prije prema neučinkovitom institucionalnom uređenju i koruptivnom upravljanju vladajućih bh. elita.
- Većina mladih su glasali i smatraju to građanskom dužnošću svakog građanina demokratske države. Oni imaju jasno razumijevanje svoje uloge u legitimizaciji vladavine predstavničke demokratije, ali su pored glasanja slabo politički angažovani bilo u smislu učešća u protestima i peticijama ili rada za političke stranke. Ovakav ograničeni angažman odgovara podaničkom tipu idealnog demokratskog građanina koji podrazumijeva da elite određuju oblike političkog učešća, dok se od građana ne očekuje aktivna uloga u demokratiji u periodu između izbora.
- Povjerenje u političke institucije, uključujući Predsjedništvo BiH, Parlamentarnu skupštinu, vladu i političke stranke je na izuzetno niskom nivou. Politički sistem zemlje prednost daje tome da politički lideri odluke donose neformalno između sebe i iza zatvorenih vrata umjesto u sklopu otvorene i inkluzivne rasprave, što građanima ostavlja malo prostora za direktno djelovanje. Jedine domaće institucije kojima mladi u BiH uopšte vjeruju su one koje pružaju direktne, opipljive usluge građanima, kao što su policija, religijske zajednice i volonterski pokreti. Evropskoj uniji se vjeruje najviše od svih političkih aktera, naročito kada je riječ o zapošljavanju i ekonomskom blagostanju, dvije posebno problematične oblasti u BiH. Podrška koju uživaju evropske integracije je na veoma visokom nivou (85 % ispitanika).

12

DEMOGRAFSKI POKAZATELJI O MLADIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Amer Osmić

Mladi kao društvena skupina objedinjuju populaciju u dobi od 15 do 30 godine života (Štefančić, 2010) iako neki kao mladenačko razdoblje navode razdoblje od 15 do 25 godine, neki do 30., a neki čak do 35. godine, u skladu sa smjericama produženja mladosti u savremenom društvu (Gršić, 2017). Mladost se najčešće opisuje kao tranzicijsko razdoblje između djetinjstva i odrasle dobi. Statistički se kao donja granica mladosti najčešće uzima 15 godina života, dok gornja granica varira zaustavljajući se najčešće na 24, a ponekad na 29 ili 34 godini života. Ovaj

trend prepoznat je kao "produžena mladost", jer ga karakteriše sve duže institucionalno obrazovanje, otežano i neadekvatno zapošljavanje, usporeno socio-ekonomsko osamostaljivanje, odlaganje zasnivanja vlastite porodice i slabo uključivanje mladih u društveno odlučivanje (Ule, 1988; vidi u Hadžimahmutović i Martić, 2013).

U Bosni i Hercegovini prema popisu stanovništva provedenom 2013. godine živi 773.850 mladih starosne dobi od 15 do 30 godina života odnosno 21,91 % populacije čine mladi ljudi.

TABELA 6: Broj mladih u Bosni i Hercegovini prema političkom ustroju

	Bosna i Hercegovina	Federacija BiH	Republika Srpska	Brčko Distrikt
Muško	396.949	261.024	127.144	9.781
Žensko	376.901	248.352	120.112	8.437
Ukupno	773.850	509.376	247.256	17.218

Kada analiziramo prikazane brojke uočavamo da je svako peta osoba koja živi u Bosni i Hercegovini u kategoriji mladih. U entitetu FBiH od ukupnog stanovništva 22,95% su mlade osobe dok je u entitetu RS taj procent nešto manji odnosno 20,12% od ukupne populacije čine mladi ljudi. Ispitanici koji su učestvovali u istraživanju koji tretira demografski položaj mladih u Bosni i Hercegovini, prosječno imaju 22 godine, što je u odnosu na istraživanje provedeno 2014. godine za godinu starije kada je prosječna starost bila 21 godinu. Od ukupno 1000 ispitanih mladih ljudi spolna i starosna struktura izgledaju ovako.

TABELA 7: **Polna i starosna struktura mladih u BiH**

Spol	
Žensko	51,3
Muško	48,7
Prosječna starost (M:22,04)	
14–17 godina	20,9
18–22 godina	34,7
više od 23 godine	44,4

Prema etničkoj strukturi ispitane populacije 49,7% ispitanih je navelo da su Bošnjaci, 13,9% Hrvati i 32,8% Srbi, Ostalih je 0,8% dok je na ovo pitanje odbilo odgovoriti 2,8% ispitanika. Kada je riječ o religijskoj identifikaciji 48,9% ispitanih je navelo da je islamske, 34,9% pravoslavne i 13,6% rimokatoličke vjere.

Po tipu naselja ispitanici češće žive u gradu (57,2%) nego na selu (42,8%) ovaj postotak je u odnosu na 2014. godinu gdje je razlika u procentualnom smislu iznosila 9,6% sada povećana na 14,4%, odnosno došlo je do povećanja od 4,8% mladih koji žive u gradu što odgovara trendu ubrzane urbanizacije odnosno deagrarijacije bosanskohercegovačkog društva. Po osnovi veličine naselja, ispitani mladi ljudi dominantno žive u naseljima koja imaju do 2000 stanovnika (46,2%), dok 7,0% ispitanih živi u gradovima sa više od 100.000 stanovnika, što je detaljnije prikazano u narednoj tabeli.

TABELA 8: **Veličina naselja u kojem žive mladi (%)**

Veličina naselja	
Ispod 2,000	46,4
2,000 – 5,000	9,1
5,000 – 10,000	8,5
10,000 – 20,000	11,1
20,000 – 50,000	8,0
50,000 – 100,000	9,9
100,000 – 500,000	7,0

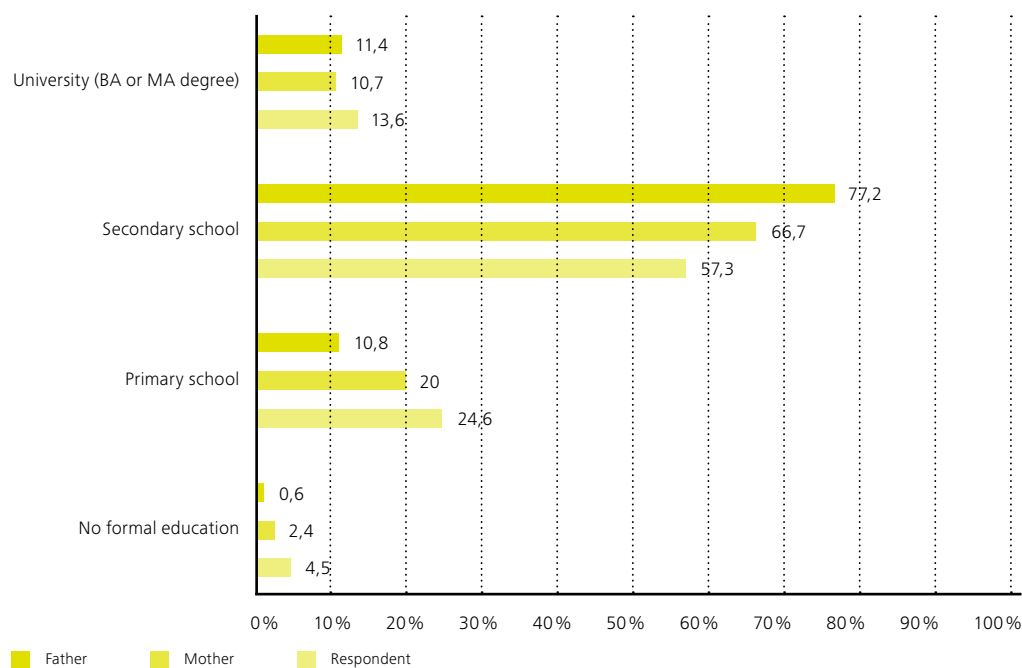
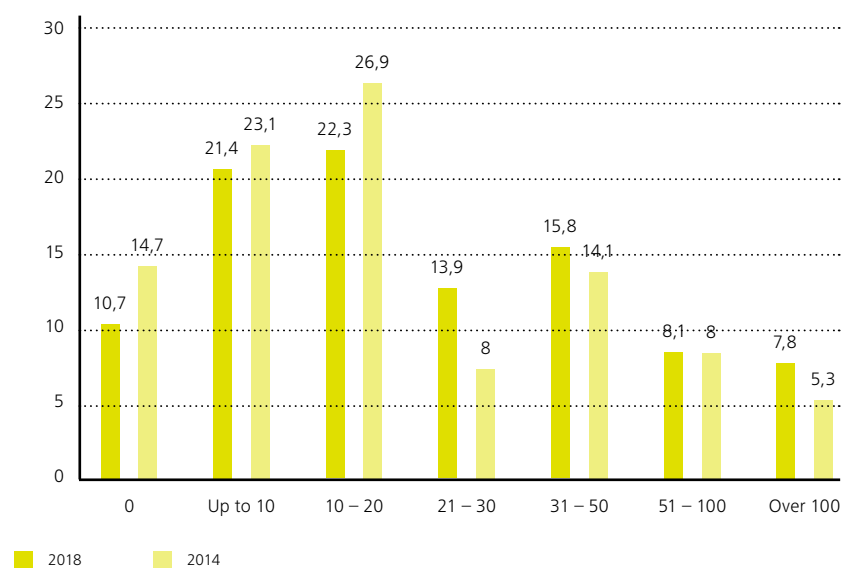
Kada je riječ o najvišem stečenom nivou obrazovanja mladih ljudi u Bosni i Hercegovini možemo uočiti da se mladi ljudi sve češće odlučuju da ne pristupaju tercijarnom nivou obrazovanja odno-

sno tek svako deseti srednjoškolac odlučuje upisati fakultet iako je obrazovanje «proces podizanja (mladih osoba); ono je sistematsko obučavanje, školovanje i uvježbavanje mladih kao priprema za životni posao; ono je kultura ili razvoj sposobnosti, formiranje karaktera» (Koković, 2009), stječe se dojam da mladi ljudi nemaju mnogo povjerenja da će nakon završenog univerzitetskog obrazovanja biti konkurentniji na tržištu rada. Tako prema podacima popisa stanovništva iz 2013. godine od 722.311 mladih osoba starosne dobi od 15 do 29 godina svega 95.048 odnosno 13,15% ima univerzitetsku diplomu dok 58,33% ima završeno srednjoškolsko obrazovanje. Zabrinjava i podatak da je 1,8% (13.257) mladih navelo da nema nikakvo ili nedovršeno osnovno obrazovanje. Također, i ispitane mlade osobe u provedenom istraživanju potvrđuju ove trendove što se može vidjeti u narednom grafikonu.

Kada je riječ o obrazovnom statusu mladih u odnosu na njihove roditelje uočavamo da mladi imaju viši stupanj formalnog obrazovanja što dakako rezultira i ekonomskom situacijom u Bosni i Hercegovini gdje zbog nemogućnosti zaposlenja nakon srednje škole mladi odlučuju upisati tercijarni nivo obrazovanja te da budu konkurentniji na tržištu rada, odnosno imaju neku vrstu aktivnosti. Nažalost, izbor studija odnosno dominacija društvenih i humanističkih grupacija u željenim studijskim segmentima mladih dovela je do prezasićenja tržišta rada ovim profilima te je sve teže naći zaposlenje apsolutivno društvenih i humanističkih nauka, čiji broj u službama za evidenciju nezaposlenih iz godine u godinu kontinuirano raste čime proporcionalno raste i nezadovoljstvo društvenom situacijom ali i nesigurnost u budućnost i opstanak u vlastitoj državi.

Prema podacima koji su dobiveni na osnovu provedenog istraživanja prosječan broj članova domaćinstva je 3,57 osoba, odnosno mladi najčešće žive u domaćinstvima sa tri ili četiri člana. Bitna odrednica socijalnog položaja mladih jeste i način stanovanja koji u velikoj mjeri utiče na kvalitet života. Tako mladi ili njihovi roditelji u Bosni i Hercegovini u 83,9% slučajeva žive u vlastitoj kući ili stanu te u više od 90% slučajeva svaki član domaćinstva ima vlastiti mobilni aparat, što je razumljivo na brzinu razvoja i širenja novih tehnologija a gotovo da u ispitanoj populaciji nema domaćinstva koje nema internet konekciju u svom domu (2,3% nema internet konekciju u svom domu). Povezanost ovih i drugih elemenata sa ekonomskim statusom i opremljenošću domaćinstva u kojem žive mladi ne oslikavaju percepciju mladih o standardu života jer 40,1% mladih smatra da ima dovoljno novca isključivo za osnovne životne namirnice te odjeću i obuću dok s druge strane također navode u 85% slučajeva da imaju barem jedan automobil. Svega 10,6% mladih smatra da ima dobar životni standard i može sebi priuštiti sve što je potrebno. Kako su sve češće objavljuju podaci o mladim u BiH koji tendiraju pertilnošću i vrlo nezdravim životnim navikama ne iznenađuje podatak da 38,5% mladih navodi da nema niti jedan bicikl u domaćinstvu u kojem obitava, dok s druge strane navode da u preko 85% slučajeva domaćinstvo posjeduje barem jedan automobil.

Jedan od indikatora koji bi mogao mjeriti obrazovni i društveni status porodice, odnosno ispitanikov *objektivni kulturni kapital*,

GRAFIKON 17: **Stepen obrazovanja ispitanika i njihovih roditelja (%)**

 GRAFIKON 18: **Broj knjiga u domaćinstvu mladih (%)**

jeste i spoznaja o broju knjiga koje posjeduje domaćinstvo u kojem ispitanik živi (Žiga, et. al, 2015), gdje u odnosu na 2014 godinu ne uočavamo značajne promjene.

Prema prezentiranim podacima uočava se da se čitalačke navike u Bosni i Hercegovini nisu značajno promijenile odnosno da mladi veoma malo čitaju te da su mnogo više zainteresirani za internetski i televizijski sadržaj. Također možemo konstatirati da se ljubav prema knjizi prenosi transgeneracijski «od porodice, škole, pa do okruženja koje bi trebalo da se odnosi prema knjizi kao istinskoj duhovnoj vrijednosti» (Živković, 2012), što prema podacima ali i stavovima mladih nije slučaj u Bosni i Hercegovini.

Prema podacima dobivenim u *Studiji o mladima* iz 2015. godišni profil mlade osobe koja živi u Bosni i Hercegovini izgleda tako da mlada osoba najčešće ima 21 godinu, živi u naselju/selu koje nema više od 2.000 stanovnika. Ukoliko nije učenik (srednja škola) ili student, onda je najčešće nezaposlen. Živi u domaćinstvu koje ima približno četiri člana (3,82), u svom stanu/kući ima vlastitu sobu i internet konekciju. U prosjeku mladi ljudi u BiH, u domaćinstvu u kojem žive ili lično, imaju jedan računar, automobil i smartphone uređaj, dok većina ne posjeduje tablet i u nešto manjem procentu prenosno računalo. Domaćinstvo u kojem mladi žive u prosjeku imaju između 11 i 20 knjiga (Žiga et. al, 2015).

U odnosu na 2015. godinu profil mlade osobe u 2018 godini nije se značajno promijenio te je ona za godinu starija odnosno u prosjeku ima 22 godine, živi u naselju/selu koje nema više od 2.000 stanovnika. Najčešće je nezaposlena i ne traži zaposlenje ako se ne nalazi u sekundarnoj ili tercijarnoj fazi obrazovanja. Živi u domaćinstvu koje ima 3,57 članova te ima vlastitu sobu i internet konekciju. Domaćinstvo u kojem mladi žive prema karakteristikama opremljenosti i kvalitete života imaju sve potrebne elemente koji podrazumijevaju prosječan životni standard (veš mašina, perilica posuđa, kompjuter, automobil). Interesantna je i činjenica da slobodno vrijeme kojeg mladi imaju uglavnom provode sa društvom u kafićima te ne posjećuju kulturne događaje niti putuju mnogo što se može dovesti u vezu sa jako niskim ili nikakvim primanjima mladih, gdje mlada osoba nema mogućnost da pridonese kućnom budžetu nego je za sve svoje aktivnosti ovisna o pomoći roditelja. Zbog svega navedenog gotovo da i nema procesa osamostaljenja mladih osoba, pogotovo nezaposlenih te su prosječne godine stupanja u brak i formiranja porodice zbog percipirane nesigurnosti u budućnost sve veće.

KLJUČNI NALAZI:

- Profil mlade osobe iz Bosne i Hercegovine u 2018. je neko ko ima 22 godine života i živi u zajednici/selu sa manje od 2.000 stanovnika. Ako ne pohađa srednju školu, odnosno fakultet, onda je najčešće nezaposlen/a i ne traži aktivno posao.
- On/a je dio domaćinstva sa 3,57 članova u prosjeku, ima svoju sobu i internet konekciju. Sa stanovišta opremljenosti i kvaliteta života, domaćinstva u kojima žive mladi ljudi imaju sve neophodne elemente (mašina za veš, mašina za pranje posuđa, računar, automobil) koji sugerišu prosječan standard života.
- Mladi ljudi svoje slobodno vrijeme uglavnom provode u kafićima, ne posjećuju kulturne događaje, niti puno putuju. Ovo se može povezati sa činjenicom da uglavnom imaju veoma niska ili nikakva primanja, odnosno da nisu u mogućnosti doprinosti budžetu domaćinstva.
- Gotovo uopšte se ne promovise osamostaljivanje mladih ljudi, naročito onih koji su nezaposleni, i prosječna dob za sklapanje braka i zasnivanje porodice je u stalnom porastu zbog toga što oni budućnost doživljavaju nesigurnom.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Nakon analize nalaza empirijskog istraživanja provedenog za potrebe izrade ove Studije, možemo konstatovati da oni, nažalost, ne bilježe poboljšanja u odnosu na negativne pokazatelje položaja mladih ljudi u Bosni i Hercegovini koje je pokazala anketa iz 2014. godine. Štaviše, u odnosu na određene segmente, situacija je danas čak i gora.

Oko 60% mladih ljudi su nezaposleni, a jedan od pet njih na posao čeka duže od pet godina, a čak polovina njih duže od dvije godine.

S obzirom na nezaposlenost i neadekvatnost obrazovnog sistema, te deprimirajuću političku situaciju u zemlji i utisak mladih da ovdje nemaju perspektive, kao i druge faktore, njihov masovni egzodus u inostranstvo se nastavio, uzrokujući smanjenje potencijalnog nataliteta društva, što se može pokazati pogubnim za budući razvoj. Alarmantni pad nataliteta i plodnosti te masovni odlazak mladih osoba iz zemlje čine da njeno društvo rapidno stari.

Situacija se nije poboljšala ni u odnosu na kvalitet života mladih u Bosni i Hercegovini, što je, pored već spomenute nezaposlenosti, vidljivo i iz načina kako provode svoje slobodno vrijeme, njihovog nezadovoljstva obrazovnim sistemom, nedostatka povjerenja, opšte frustriranosti i sl. Uprkos tome, procenat mladih ljudi koji se aktivno uključuju u politiku, nevladin sektor ili se čak iz hobija uključuju u neke aktivnosti još uvijek je zanemariv, što doprinosi njihovom lošem položaju u društvu. Nedostatak njihovog interesovanja za javni angažman, ali i osnovnog znanja o politici, značaju javnog mnijenja, i sl. bi nas trebali zabrinjavati.

Da bi se zaustavili masovni odliv mladih iz zemlje i negativni demografski trendovi, za budućnost društva je izuzetno bitno da obezbijedi poželjno okruženje za život njegovog stanovništva, a naročito mladih ljudi, na području cijele zemlje. S obzirom na sve pobrojano, uzimamo si na slobodu da iznesemo nekoliko preporuka za izmjene javnih politika u cilju unaprjeđenja položaja mladih u bh. društvu:

- Uspostaviti i finansirati centre za mlade, usmjerene na interakciju među mladima i kreativno razmišljanje. Programe koji će biti realizovani u tim centrima trebaju dizajnirati i provoditi sami mladi. Na ovaj način će se stvoriti uslovi za uspostavljanje vertikalnih odnosa i razvijanje socijalnog kapitala u funkciji razvoja.
- Provesti reforme nastavnih planova i programa kako bi naglasak bio na razvijanju vještina. Pored redovnog obrazovanja, ponuditi i besplatne vannastavne aktivnosti također usmjerene na sticanje vještina. Na taj način mladima će biti omogućeno da svoje sposobnosti i vještine razvijaju u skladu sa potrebama tržišta rada, kao i da imaju veća samostalnost u traženju posla. Ovakva politika će indirektno doprinjeti i povećanju društvenog kapitala. Ne smije se, međutim, zanemariti i ključni značaj znanja, uključujući humanističke nauke, umjetnost i kritičko razmišljanje, kako kod izrade novih nastavnih planova i programa, tako i kao opštih društvenih vrijednosti.
- Pridavati znatno veći značaj građanskom odgoju u školama, naročito kvalitetu obrazovanja. Potrebno je u nastavne planove i programe uvrstiti mnogo više praktičnih vježbi, simulacija, izleta i diskutanja.
- Imajući u vidu činjenicu da mladi u Bosni i Hercegovini gledaju na porodicu kao na primarnu jedinicu društva od vitalnog značaja i kao na jedan od najznačajnijih izvora zadovoljstva u životu, potrebno je, u ovim fragmentiranim i turbulentnim vremenima postmodernističkih procesa, osnažiti bosansko-hercegovačku porodicu kako bi služila prenošenju vrijednosti s generacije na generaciju.
- Mladi ljudi više nego ikada izražavaju želju za trajnim napuštanjem zemlje kako bi riješili pitanje nezaposlenosti i unaprijedili standard svog života, pa je, prema tome, neophodno stvoriti pozitivno društveno okruženje sa mnogo prilika za zapošljavanje i dobrim kvalitetom življenja kakvo će odgovarati potrebama mladih osoba.
- Pored uspostavljanja tržišta rada koje je u stanju prihvatiti konkurentne mlade ljude, neophodno je stvoriti i stimulativno okruženje u kom će oni moći realizovati svoj puni potencijal. U isto vrijeme, tržište rada mora biti humanije uz veće poštovanje ljudskog dostojanstva, kako bi mladi spoznali vrijednost rada kao sredstva koje omogućava pristojan život.
- Da bi se promijenio prevladajući diskurs o 'neophodnosti' odlaska mladih, moraju se promovisati pozitivne društvene promjene i način razmišljanja prebaciti sa onog koji podrazumijeva potrebu za odlaskom na onaj koji podstiče ostanak.
- Potrebe tržišta rada moraju se integrisati u obrazovne politike (uvesti dualni sistem obrazovanja), naročito one koje se odnose na srednje obrazovanje.
- Zavodi i biroji za zapošljavanje se moraju bolje povezati sa tržištem rada.
- Neophodno je afirmisati postojeću dijasporu jer, pored ekonomskih ulaganja u domovinu, oni kroz prijenos znanja i iskustava mogu pomoći i društveni napredak.
- Političke institucije i akteri, naročito oni na lokalnom nivou, moraju činiti znatno veće napore kako bi povećali interesovanje i angažovanost mladih. Ovo se posebno odnosi na opštine (te eventualno kantone u FBiH), gdje angažman mladih već u kratko vrijeme može donijeti pozitivne pomake. Nosioci vlasti na ovom nivou moraju početi djelovati izvan striktno stranačkih okvira da bi mlade uključili u diskusiju o oblikovanju njihovih zajednica.

BIBLIOGRAFIJA

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2017). *Bosna i Hercegovina u brojima 2017*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku BiH. (2017). Demografija i socijalne statistike. XI (4), preuzeto sa: http://www.bhas.ba/saopštenja/2017/DEM_01_2017_Q3_0_BS.pdf 5.03.2018.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2014). *Demografija (tematski bilten)*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2016) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. – rezultati popisa*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2017). Preuzeto sa: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB_I_odr_razvBiH_BS.pdf 20.11.2017.
- Alić, A., (2012). *Struktura i dinamika obiteljske kulture*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Alić, A., Cerić, H., Habibović, S., (2015). *The Connections of Empathy and Life Styles among Bosnian Students. Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 457 – 462.
- Almond, G., & Verba, S. (1963): *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Bašić J. i sur. (1993), *Integralna metoda*. Zagreb: Alineja.
- Bauman, Z. (2009). *Fluidni život [Liquid Life]*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Bertelsmann Transformation Index (2018): Bertelsmann Stiftung, Berlin.
- Božić, A. (2015) *Međunarodna mobilnost i protok znanja: iskustva mladih stručnjaka o povratku u BiH po završetku postdiplomskih studija u inostranstvu [International Mobility and the Flow of Knowledge: Experiences of Young Experts on the Return to BiH upon the Completion of Postgraduate Studies Abroad]*, in Kostić, R., Čosić, E., Babić, B., (ur.) *Migracije u funkciji razvoja. Bosna i Hercegovina*: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sektor za iseljenišvo [Migrations in the Function of Development. Bosnia and Herzegovina: Ministry for Human Rights and Refugees, Migration Sector].
- Car, A., (2006). *Family Teraphy*. New York: John Wiley & Sons, Ltd.
- Choroszewicz, M. and Wolff, P. (2010). 51 million EU adults lived with their parents in 2008. Eurostat Statistics in Focus 50, 1–12.
- Dahl, R. (1989): *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, New Haven.
- Dallos, R., Draper, R. (2010). *An Introduction to Family Therapy-Systemic Theory and Practice 3*. London: Open University Press.
- Delhey, J. & Newton, K. (2005): *Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? European Sociological Review*. 21(4), pp: 311–327.
- Demografske i etničke promjene u BiH (2017), ANU BiH.
- Đipa, D. & Fazlić, S. (2012): *Glasovi mladih. Istraživanje o mladima u BiH. Rezultati kvantitativnog istraživanja*, MDG Achievement Fund, Sarajevo.
- Durkheim, E. (1951), *Suicid [On Suicide]*. Illinois: Free Press.
- Eckermann, N. (1987). Psihodinamika porodičnog života – dijagnoza i lečenje porodičnih odnosa [Psychodynamics of Family Life – Diagnosis and Treatment of Family Relations]. Titograd: Pobjeda.
- Emirhafizović, M., Čosić, E., Osmić, A., Repovac-Pašić, V. (eds.) (2013) *Migracije iz Bosne i Hercegovine*. Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Institut za društvena istraživanja i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sektor za iseljenišvo [Migrations from Bosnia and Herzegovina. University in Sarajevo, Faculty of Political Science, Institute for Social Research and Ministry for Human Rights and Refugees, Migration Sector].
- Erlic, V. (1971). *Jugoslovenska porodica u transformaciji [Yugoslav Family in Transformation]*. Zagreb: Liber.
- EUROSTAAT (2012). *Active ageing and solidarity between generations — a statistical portrait of the European Union 2012*. Luxembourg: European Commission.
- Field, J. (2003): *Social Capital*. Routledge: London.
- Flere, S., Klanjšek, R., Lavrič, M., Kirbiš, A., Tavčar, Krajnci, M., Divjak, M., Boroja T., Zagorc, B., Naterer, A., (2013). *Slovenian youth—Living in times of disillusionment, risk and precarity*. Maribor: Centre for the Study of Post-Yugoslav Societies (CEPYUS), Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
- Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. New York: Rinehart.
- Fukuyama, F. (1995): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Gršić, M (2017) *Biti mlad i biti drugačiji* dostupno na: <http://portal53.hr/bitimlad-biti-drugaciji/>
- Hadžimahmutović, B., Martić, M. (2013) *Nezaposlenost mladih: EU i BiH dijele isti problem, mogu li rješenja biti zajednička?*, Centar za istraživanja i studije: GEA.
- Halimić, Š., Koštrebić, K. & Neimarlija, N., (2013): *Na putu ka politici prema mladima FBIH. Analiza stanja i potreba mladih u FBIH*, Institut za razvoj mladih KULT, Sarajevo.
- Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., Potočnik, D.,(2013). *Youth in times of crisis*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
- Ilišin, V., Mendeš, I., Potočnik, D. (2003). *Politike prema mladima u obrazovanju i zapošljavanju*. Politička misao : časopis za politologiju, 40(3), 58–89. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/23076>
- Ilišin, V., Radin, F., (2007), *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
- Inglehart, F. & Norris, P. (2017): *Trump and the Xenophobic Populist Parties: The Silent Revolution in Reverse. Perspectives on Politics* 15(2), 443–54.
- Jakobsen, J., Štrabac, Ž. (2015) *Doznake iz inozemstva, institucije i razvoj u Bosni i Hercegovini [Remittances from abroad and development in Bosnia and Herzegovina]*. In Kostić, R., Čosić, E., Babić, B., (eds.) *Migracije u funkciji razvoja. Bosna i Hercegovina*: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Sektor za iseljenišvo. [Migrations in the Function of Development. Bosnia and Herzegovina: Ministry for Human Rights and Refugees, Migration Sector].
- Jerković Ibrahimović, S. (2018) *Alarmantno: Mladi u BiH napuštaju zemlju sa namjerom da se nikad više ne vrate [Alarming: Young people in BiH leaving the country and wishing to never come back]*, Radio Brčko, preuzeto sa: <http://radio-brcko.ba/alarmantno-mladi-bih-napustaju-zemlju-sa-namjerom-da-se-vise-nikada-ne-vrate/> 7.03.2018.
- Juka, S. (2000) *Migrant kao socijalni fenomen [The Migrant as a Social Phenomenon]*. Mostar: Pedagoški fakultet.
- Kodna i kobna riječ jest – egzodus – Demografi zvone na uzbunu, političari nude vatrogasna rješenja, a ljudi u regiji nestaju [Code word, fatal word – exodus – Demographers ringing the alarm, politicians offering fire engines, while people disappear from the region], preuzeto sa <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kodna-i-kobna-rijec-jest-egzodus> 10.03.2018.
- Koković, D. (2009) *Društvo i obrazovni kapital*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Koller-Trbović, N. (2009). *Nezaposlenost u doživljaju i iskustvu nezaposlenih mladih u Hrvatskoj. Ljetopis socijalnog rada*, 16 (1), 91 – 110. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/35434>
- Koller-Trbović, N., Žižak, A. (2012). *Problemi u ponašanju djece i mladih i odgovori društva: višestruke perspektive. Kriminologija & socijalna integracija : časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 20(1), 49–62. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/85002>
- Lane, R. E. (1955) *Political Personality and Electoral Choice. The American Political Science Review*, 49(1), 173–190.
- Levitsky, S. & Ziblatt D. (2018): *How Democracies Die*. London: Penguin Books.
- Levitsky, S. & Way, L. A., (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merkel, Wolfgang (2004): *Embedded and Defective Democracies. Democratization*, 11(5), 33–58.
- Merkel, W. (2007): *Gegen alle Theorie? Die Konsolidierung der Demokratie in Ostmitteleuropa. Politische Vierteljahresschrift*, 48(3), 413–433.
- Mesić, M. (2002) *Međunarodne migracije – Tokovi i teorije [International migrations – Courses and Theories]*. Zagreb: Societas.
- Milić, A. (2007). *Sociologija porodice – kritika i izazovi [Sociology of Family-Criticism and Challenges]*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mišigoj-Duraković, M. (2000), *Biološki aspekti aktivnog provođenja slobodnog vremena. U: Zbornik radova: slobodno vrijeme i igra*. Zagreb, Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu
- Mounk, Y. (2018): *The People Vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Harvard: Harvard University Press.
- Munck, G. (2011): *Democratic Theory after Transitions from Authoritarian Rule. Perspectives on Politics*, 9(2), 333–343.
- Na svoju štetu: BiH izvozi radnu snagu čije školovanje košta oko milion KM [To its own detriment: BiH exports workforce whose education costs million BAM], *Bljesak* (2017), Retrieved from <https://www.bljesak.info/gospodarstvo/posao/bih-izvozi-radnu-snagu-cije-skolovanje-kosta-oko-milijun-km/223100> – pristupljeno 14.03.2018.
- Nikolić, S., Mraović, B., Čosić, E. (2010) *Brain gain – Kako vratiti, zadržati i dovesti stručnjake u BiH? [Brain gain – How to return, keep and bring experts to BiH?]*, Sarajevo: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomsku studije (ACIPS).

- Norris, P. (2004): *Young People & Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?* Strasbourg: Council of Europe.
- O'Donnell, G. (2010): *Democracy, Agency, and the State: Theory with Comparative Intent*. Oxford University Press, Oxford.
- Oruč, N., Alić, A., Barns, S. (2011) *BiH ili ne BiH? Izvještaj o povratku mlade dijasporne na tržište rada u BiH [BiH or not BiH? The Report on the Return of Young Diaspora on BiH Labor Market]*, MDG Achievement Fund.
- Parsons, T., Bales, F. (1955). *Family, Socialization and Internation process*. Illinois: Free Press.
- Pašalić-Kreso, A. (2004). *Koordinate obiteljskog odgoja [Family Life Coordinates]*. Sarajevo: Jež.
- Pašalić-Kreso, A., Alić, A. (2017). *Obilježja kohezivnosti i kompetentnosti porodičnog sistema u međugeneracijskom djelovanju [Features of Cohesion and Competency of Family System in Cross-generational Activities]*. Sarajevo Social Science Review, Vol 6(1–2), 49–77.
- Pasha, A., Xhangolli, K., Dundo, J., Gjokuta, B., Tahiri, Z., Lena, O., (2012). *Kosovo youth study—forward looking, grounded in tradition*. Kosovo: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
- Pehlić, I. (2014). *Slobodno vrijeme mladih: socijalnopedagoške refleksije (Lesire Time of Youth: Social-pedagogical Reflections)*. Sarajevo: centar za napredne studije
- Pickering, P. (2007): *Peacebuilding in the Balkans: The View from the Groundfloor*. Cornell University Press, Ithaca.
- Pobrić, A. (2002) *Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini*. Migracijske i etničke teme, Vol.18, No.4, str. 349–364.
- Politika o saradnji sa iseljeništvom, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, <http://www.bhembassy.org/politika.pdf> – pristupljeno 09.03.2018.
- Previšić, V. (1975), *Slobodno vrijeme i permanentno obrazovanje. (Free Time and Permanent Education)* in: N. N. Šoljan (ur.), *Permanentno obrazovanje*, Split: Marko Marulić.
- Przeworski, A. (2010): *Democracy and the Limits of Self-Government*, Cambridge University Press, New York.
- Puhalo, S. & Perišić, N. (2013): *Apstinenti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: FES.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Recalcati, M. (2014), *Šta ostaje od oca? Očinstvo u hipermodernom dobu [What is left of father? Fatherhood in the hypermodern epoch]*. Novi Sad: Akademski knjiga.
- Rudinesko, E. (2012). *Porodica u rasulu [Family in Disorder]*. Novi Sad: Akademski knjiga.
- Šalaj, B. (2009): *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Štefančić, V. (2010) *Kult(ura) mladocentričnosti. // Mladi i društvo – pitanje identiteta / urednica Emina Bužinkić*. Zagreb : Mreža mladih Hrvatske : Croatian Youth Network, 2010. Str. 10–15. Dostupno na http://www.mmh.hr/files/ckfinder/files/MMH_biltenWEBOK.pdf
- Schwab, K. (Eds.)(2017) *The Global Competitiveness Report 2017–2018*, World Economic Forum, <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017–2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf> – pristupljeno 15.02.2017.
- Tajić L. (2013). *Medijska pismenost u BiH (Media Literacy in B&H)*. Sarajevo: Internews, available at: file:///C:/Users/Home/Downloads/Medijska_pismenost_u_BiH.pdf
- Tilly, C. (2007): *Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tomić Koludrović I. Leburic A. (2001). *Skeprična generacija: životni silovi mladih u Hrvatskoj (Sceptic Generation: Lifestyles of Youth in Croatia)*. Zagreb: AGM
- Tomić Koludrović. I. (2008). *Individualizacija identiteta i životni stilovi mladih u Hrvatskoj. (Individualization of Identity and Lifestyle of Youth in Croatia)* www.azoo.hr/images/stories/dokumenti/Tomic-Koludrovic_Individualizacija.ppt
- Turčilo, L. Osmić, A. Žiga, J. (2017). *Mladi, Politika i Mediji: Priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih (Youth, Politics and Media: Manual for Development of Political and Media Literacy of Youth)*. Sarajevo. FES <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/14153.pdf>
- UNDP (2009): *The Ties that Bind. Social Capital in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: UNDP in BiH.
- United Nations (2015) *World Population Ageing [highlights]*. New York: United Nations.
- Vajzović, E. (ur)(2012) *Izbjegle i raseljene osobe-Izazovi i perspektive naučnoistraživačkog pristupa*. Univerzitet u Sarajevu: Fakultet političkih nauka, Institut za društvena istraživanja, Centar za studije o izbjeglim i raseljenim osobama.
- Većina Hrvata bi uzela bolje plaćen posao izvan struke, Express.hr, <https://www.express.hr/ekonomix/vecina-hrvata-bi-uzela-bolje-placen-posao-izvan-struke-11492>, objavljeno 20.srpnja 2017 – pristupljeno 20.05.2018.
- World Values Survey (2014): *WVS Wave 4 1999–2004, Official Aggregate v.20140429*. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid Spain. [Accessed: 05032018]
- Zašto Nijemci napuštaju Njemačku? (2015), DW, <http://www.dw.com/hr/za%C5%A1to-nijemci-napu%C5%A1taju-njema%C4%8Dku/a-18307254>, pristupljeno 01.03.2017.
- Žiga, J. (2008), "Izazovi društvenog pada nataliteta u Bosni i Hercegovini", *FPN – Godišnjak, 2008/2009*.
- Žiga, J., Turčilo, L., Osmić, A., Bašić, S., Džananović Miraščija, N., Kapidžić D. & Brkić Šmigoc, J. (2015): *Youth study Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Živković, Z. (2012) *Knjiga se u BiH više čita nego gleda*, dostupno na: <https://ba.voanews.com/a/1490548.html>

BILJEŠKE O AUTORIMA

Dr. sci. Lejla Turčilo redovna je profesorica je na Odsjeku žurnalistike/komunikologije Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Objavila je tri autorske knjige, dvije koautorske knjige, kao i jednog priručnika i četiri istraživačke publikacije. Objavila je više od trideset naučnih i stručnih radova u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Francuskoj, Belgiji, Njemačkoj, S.A.D. i Kolumbiji. Učestvovala je u više naučnih i stručnih konferencija, simpozija i kongresa u Bosni i Hercegovini i inostranstvu. Rukovoditeljica je Centra za cjeloživotno učenje Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

Mr. sci. Amer Osmić je diplomirao na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Odsjek sociologija), gdje danas radi kao viši asistent na predmetima: *Osnove metodologije društvenih nauka*, *Metode i tehnike u sociološkim istraživanjima*, *Metodologija politoloških istraživanja*, *Metodologija komunikoloških istraživanja*, *Metodologija socioloških istraživanja*, *Sociologija migracija*, *Empirijsko socijalno istraživanje* i *Sociologija mladih*. Sudjelovao je na više projekata, uključujući projekat *BeCAN (FP7)*, *RRPP Western Balkans* i druge. Učestvovao je na više naučnih i stručnih konferencija i kongresa u Bosni i Hercegovini i inostranstvu.

Dr. sci. Damir Kapidžić je docent na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu iz oblasti komparativne politike. Političke nauke i međunarodne odnose je studirao u Berlinu, Potsdamu i Sarajevu, gdje je i doktorirao na Univerzitetu u Sarajevu. Predmet njegovog istraživanja su etnički sukobi i političke stranke te legitimizacija demokratske i autoritarne politike. U istraživanjima poseban naglasak stavlja na područje jugoistočne Evrope, ali uslove iz ove regije primjenom kvalitativnih i kombinovanih pristupa poredi i sa uslovima u Istočnoj Africi i Jugoistočnoj Aziji. Predaje i piše na hrvatskom/bosanskom/srpskom, engleskom i njemačkom jeziku.

Dr. sci. Sanela Šadić je docentica na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Njena istraživanja se bave ljudskim pravima i etikom, porodicom, međugeneracijskom solidarnošću, odnosima između solidarnosti i povjerenja te migracijama. Autorica je knjige *Ljudska prava i socijalni rad* (2014), te autorica i koautorica više drugih tekstova u međunarodnim i domaćim stručnim časopisima. Učestvovala je u mnogobrojnim međunarodnim i domaćim konferencijama kao koordinator i član organizacijskog odbora.

Dr. sci. Jusuf Žiga diplomirao je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Odsjek za sociologiju) 1975. godine. Do sada je objavio preko 250 naučnih i stručnih radova, uključujući 25 knjiga iz oblasti sociologije (medicinske sociologije, sociologije bosanskohercegovačkog društva, sociologije obrazovanja, sociologije kulture). Učestvovao je u preko 30 naučnih kongresa i simpozija u zemlji i inostranstvu te u realizaciji 15 naučnoistraživačkih projekata. Profesor emeritus je na Univerzitetu u Sarajevu.

Anida Dudić MA, Asistent je na Odsjeku za socijalni rad na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Trenutno je na doktorskom studiju iz istraživačkog polja socijalnog rada. Učestvovala je na nekoliko domaćih i međunarodnih konferencija. Ima nekoliko objavljenih radova u domaćim časopisima iz oblasti socijalnog rada. Sekretar je časopisa Sarajevo Social Science Review.

Stavovi izraženi u ovoj publikaciji nisu nužno stavovi Friedrich-Ebert-Stiftung-a (FES) ili organizacije za koju autori rade. FES ne može garantirati tačnost svih podataka navedenih u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba bilo kog medija objavljenog od strane Friedrich-Ebert-Stiftung nije dozvoljena bez pismene saglasnosti FES-a. Svako upućivanje na Kosovo ne dovodi u pitanje stavove o statusu, i u skladu je sa Rezolucijom VS UN 1244/1999 i Mišljenjem MSP o proglašenju nezavisnosti Kosova. Svako upućivanje na Makedoniju shvata se kao upućivanje na Bivšu Jugoslovensku Republiku Makedoniju.

BILJEŠKE

[1] Više u: Žiga, J., Turčilo, L., Osmić, A., Bašić, S., Džananović Miraščija, N., Kapidžić D. & Brkić Šmigoc, J. (2015): Studija o mladima u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.

[2] Više u: More in: Turčilo, L., Osmić, A., Žiga, J. (2017). Mladi, Politika i Mediji: Priručnik za razvoj političke i medijske pismenosti mladih (Youth, Politics and Media: Manual for Development of Political and Media Literacy of Youth). Sarajevo. FES

[3] Više informacija na: www.mladi.gov.ba/indeks.php?option-content&task-view&id-46

[4] Zemlje koje su demokratske te ekonomski i političke stabilne.

[5] Zemlje koje nisu demokratske i koje su ekonomski i politički nestabilne.

[6] Za više podataka vidjeti: Šahonović M., Jeftić A., (2017). *Vršnjačko i rodno-zasnovano nasilje u osnovnim školama u BiH*. Sarajevo.

[7] Primarni cilj je da se promovišu zdravi stilovi života među mladima. Teme koje predmet obuhvata uključuju: Zdrava ishrana – osnova za pravilan fizički i duhovni razvoj djece; Fizičke aktivnosti – razvoj humanosti i sposobnosti, znanja i vještina; Zdravim životnim stilovima protiv upotrebe i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci; Očuvanje reproduktivnog zdravlja i rodna pitanja – razvijanje pozitivnih stavova i vrijednosti; Razvoj životnih vještina – put ka nenasilnoj komunikaciji; i Inkluzija – uvažavanje različitosti (<http://www.asocijacija.org/zdravi-zivotni-stilovi-kako-znati-sta-je-cool--a-sta-nije>). Još uvijek, međutim, nema istraživanja ili podataka koji bi pokazivali efekte uvođenja navedenog predmeta.

[8] Više na: http://www.mladi.gov.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=46&lang=hr

[9] Više na: <http://nvovijecje.ba/index.php/informacije/razno/748-poloaj-mladih-u-bih>

[10] Ova Studija ne ulazi u problematiku izloženosti djece različitostima za koju se može reći da ima snažan uticaj na njihove stavove u mladosti.

[11] Više na: http://www.mladi.gov.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=46&lang=hr

[12] Više na: http://www.mladi.gov.ba/pdf/Analiza_mladi_-_za_web.pdf

KAZALO GRAFIKONA

17	GRAFIKON 1: Kako mladi vide fizički izgled – percepcija “dobrog izgleda”
17	GRAFIKON 2: Mišljenja mladih o nezdravim životnim navikama – Ja nikada ne ...
17	GRAFIKON 3: Uključivanje mladih u sportske aktivnosti – bavljenje sportom
29	GRAFIKON 4: Stavovi mladih o najboljim godinama za ulazak u brak
29	GRAFIKON 5: Rang ljestvica faktora važnih za izbor bračnog partnera s obzirom na spol
35	GRAFIKON 6: U kojoj mjeri želite otići u drugu zemlju duže od šest mjeseci (emigrirati)?
36	GRAFIKON 7: Koliko dugo planirate ostati u inostranstvu?
36	GRAFIKON 8: Razlozi za napuštanje zemlje
37	GRAFIKON 9: Koje korake ste poduzeli za odlazak iz zemlje?
37	GRAFIKON 10: Preferirane zemlje za emigraciju
42	GRAFIKON 11: Putovanja u obrazovne svrhe među mladima – procenat mladi koji su putovali u inostranstvo u funkciji obrazovanja
45	GRAFIKON 12: Zaposlenost i nezaposlenost ekonomski aktivnih mladih (14–29 godina)
46	GRAFIKON 13: Status (ne)zaposlenosti mladih u BiH (2018), Hrvatskoj (2018), Srbiji (2018) i Sloveniji (2018)
47	GRAFIKON 14: Nezaposlenost mladih bazirana na samopercepciji, prema važnijim sociodemografskim obilježjima
47	GRAFIKON 15: Zaposlenje unutar sovje struke (ona za koju ste bili osposobljeni/obrazovani)
47	GRAFIKON 16: Važni faktori pri pronalasku zaposlenja u BiH
59	GRAFIKON 17: Stepen obrazovanja ispitanika i njihovih roditelja (%)
59	GRAFIKON 18: Broj knjiga u domaćinstvu mladih (%)

KAZALO TABELA

7	TABELA 1: Osnovne informacije o postupku istraživanja
22	TABELA 2: Specifično povjerenje među mladima
23	TABELA 3: Odobranje određenih neformalnih vidova ponašanja među mladima
53	TABELA 4: Percipirano stanje vrijednosti u BiH u poređenju sa EU (u prosjeku)
54	TABELA 5: Prikaz zastupljenosti odlika autoritarizma među mladima u BiH
57	TABELA 6: Broj mladih u Bosni i Hercegovini prema političkom ustroju
58	TABELA 7: Polna i starosna struktura mladih u BiH
58	TABELA 8: Veličina naselja u kojem žive mladi (%)

